МИРОН ФЛАШАР

НЕХРИШЋАНСКА СТАРИНА У ЊЕГОШЕВИМ ЗАБЕЛЕШКАМА

— *Хеуристичке импликације* —

Многа питања што их пред нас ставља књижица са забелешкама владике Рада још увек су непотпуно расправљена. Верујем да не грешим док ово казујем. Но огрешио бих се о многе угледне испитиваче, и то теже, да сместа не напоменем: улазили су они у ту проблематику с успехом и неретко — са становишта текстологије, биографије и историје, како политичке тако и књижевне. Имена Пере Шоћа, Николе Банашевића, Јевте Миловића, Вука Павићевића, Јелене Шаулић и других везана су за рад на издавању и на испитивању забележака владике Рада, и то претежно већ од времена њиховог првог објављивања: на Цетињу године 1956, а под насловом *Његошева биљежница.*[1]

Постављена су и ваљано разрешена многа питања.[2] На нека дати су — а другачије и није могло бити — хипотетични одговори. Но гледано у целини, као да је уситњеност у предмету испитивања условила партикуларизацију и у резултатима. Јер, подсетимо се, забелешке су веома диспаратне, и тематски и по својим изворима. Поуздано разазнатљиве су тек неколике њи-

---

[1] Издање Историјског института на Цетињу. — Факсимил и транскрипција. Индекс — Редакциони одбор: Јагош Јовановић, Перо Шоћ, Ристо Драгићевић, Јевто Миловић, Милош Вушковић.

[2] Понекад, додуше, само оквирно — као питање о хронологији забележака. Јевто М. Миловић решавао га је или га се дотицао у неколиким радовима, међу којима су они под насловима *Кад је настала Његошева пјесма „Ноћ скупља вијека“* (из 1979), *Његошево интересовање за Хомера* (из 1951) и *Његошева „Биљежница“* (из 1963). Они су сада прештампани и приступачни у књизи: Ј. М. Миловић, *Стазе ка Његошу;* НИО „Универзитетска ријеч“, Титоград, 1983; стр. 179—189, 330—336 и 341—345.

хове скупине. Најпре оне од нанизаних исписа из истоветног извора. (Исписи на француском са дословно пренетим стиховима из песничких збирки Ламартина и Виктора Игоа.)[3] Затим и такве скупине где се за низ владичиних српских забележака о истом предмету може претпоставити да је настао претежно по једноме извору. (Забелешке које говоре о Александру Македонском, његовим источним походима и странствовањима).[4] Напокон има и забележака тематски чврсто повезаних у целину. (Она са забелешкама блиским у мислима и по мотивима Његошевој религиозно-филозофској поезији; али и Ламартиновим стиховима.[5] Такве су, наравно, и неке скупине аутобиографске садржине. (Она, на пример, са подацима о владичином боравку у Венецији.)[6]

Има још, а у великом броју, забележака веома различитих по тематици, а заједничко им је порекло из једног истог обимног енциклопедијског приручника. (Валанова *Нова енциклопедија*, објављена у Бриселу, на француском.) Међу тим забелешкама јак је део посвећен античким лицима и појавама; а уз ове се јављају забелешке о староме а и новијем Оријенту.

И ове као и све остале забелешке јављају се у Његошевој бележници деломично на прескок, због накнадних уношења или произвољног одабирања листова за неки запис. Па редослед не може послужити као колико толико сигуран ослонац за релативну хронологију владичиних забележака. На оваквом вишеструко исцепканом и храонолошки испретураном тексту испитивања су могла, како сам назначио, доћи до најчвршћих закључака тамо где су се везала за одломак и појединост; где су застајала над једном изолованом забелешком или неком колико толико заокруженом скупином забележака.

Намеће нам се отуда и питање да ли се из забележака владике Рада може ишчитати још нешто о његовим самоучким продорима у европску књигу; о његовим и духовним и песничким интересовањима.

I

Нека ми овде буде дозвољено да пођем од конкретног примера и да, у први мах, запоставим питање хронологије и општег

---

[3] *Бележница*, стр. 144 и д.; 152 и д.

[4] *Бележница*, стр. 190—191. — Ове забелешке следе Александров живот углавном хронолошки а у већем њиховом броју јављају се знаци да су састављене по неком италијанском извору. — Не само да Његош цитира италијански оригинал на два места непосредно, него се у другим белешкама јављају имена из античких извора пренета у транскрипцији одређеној италијанском: *Прамак*, према *Promaco*, а не *Промах*, и *Око*, према *Oco*, а не *Охо*.

[5] *Бележница*, стр. 139—142. — Овакве забелешке упућују на унутарњи однос између исписа унетих у књижицу бележака и неких забележака — пре свега, однос разазнатљив као парафраза, експликација и самостално развијање неког исказа.

[6] *Бележница*, стр. 187—189.

распореда забележака. (Испретурано записиваних, како смо напоменули.) Као и да прибегнем поступку сондирања.

Усредсредићу се, дакле, на две забелешке: једну веома обимну, која садржи преглед већег броја старооријенталних предања о Великом Потопу; а другу сасвим патку, и садржином доста специфичну, која у целини гласи: „Импер[атор] абисински назива се Grand Negus".[7]

Није ово насумичан избор и поступак. (Ни археолог не приступа насумц есондажном ископавању.) Условљен је мојим уверењем да мора бити неке разнатљиве мотивације за појаву шареног преплета од забележака у којима владика Раде показује дифузно знимање и за грчко-римску старину и за Оријент, ближи и далеки, стари и новији; па и за Оријент у најширем смислу — онај из романтичарских концепција, у коме подједнако имају удела маварска Шпанија, Етиопија и Египат, Индија и Кина.

Без сумње, својом сведеношћу на елементарни податак, биографски или историјски, претежан број забележака владике Рада опире се уверљивом нагађању о непосредним поводима њиховог настанка. Где све Његош није могао добити подстрека да се, преко енциклопедијског приручника, обавести о Хомеру и Пиндару, о Ликургу и Солону; или опет о Кеопсу и Крезу, владарима Египта и малоазијске Лидије, и о Ниниви и Перзепољу, престоницама старе Асирије и Персије! Но шара у којој се такве забелешке јављају, спој опште тематике и сасвим специфичне информације, можда могу да нас упуте и на поузданије претпоставке.

Отуда моје опредељење за сондажу на забелешкама о Великом Потопу и о Великом Негусу. Од којих је прва општа, а смемо рећи и очекивана међу забелешкама владике Рада; док је друга и специфична и онде готово сасвим неочекивана.

Библијски потоп био је предмет драг романтичарима, па и помодан већ од Геснеровог времена. Није Његош могао знати за младалачку поему *Le Déluge* Виктора Игоа. Али је могао читати истоимену Вињијеву поему, инспирисану, како се чини, Геснером (пре него Бодмером).[8] Сам се Његош дотакао теме потопа у шестом певању *Луче микрокозма*. Додуше, само у неколиким стиховима:

Каинови безбројни потомци
гр'јех им диза море над горама,
злом свакијем земљу испунише,
ал' им злоће искру не погаси![9]

---

[7] *Биљежница*, стр. 181—184 и ст. 177.

[8] О њеном постојању обавестио нас је Гистав Симон, године 1904 (*L'enfance de Victor Hugo*); делимично је публикована 1927, а потпуно тек 1964. (*V. Hugo, Oeuvres politiques*, I, Gallimard, Paris, p. 193 (у бел. р. 1193).

[9] *Луча микрокозма*, VI, 237—240.

Али и овако малобројни ти стихови нас опомињу да је Његош аутор поеме са библијском тематиком. Као и да је читао Милтонов *Изгубљени рај*, где је реч о судбини првих људи и њихових потомака, у време пре и анкон Великог Потопа — о чему и Његош пева у шестом, завршном певању свога спева.

За сондажу које се управо подухватамо важно је унапред напоменути још и ово: у својој забелешци о Великом Потопу владика Раде спомиње неколико старооријентална предања о таквом догађају, а и оно старопрчко, везано за имена Деукалиона и Пире — „прародитеља" новог, постдилувијалног нараштаја људи.

У једанаестом певању *Изгубљеног раја* Милтон износи како Христос подастире Богу молитве Адама и Еве, првих људи који се кају због свога сагрешења. Бог Отац прихвата молбе и кајање Адама и Еве, али наређује да они морају напустити Земаљски Рај. Да их отуда истера, шаље арханђела Михајла са четом херувима. Михајлу пак налаже да најпре открије Адаму свеколику будућност људског рода. Тако Михајло и поступи. Првим људима саопштава да морају напустити Земаљски Рај; а затим Адама изведе на некакав брежуљак одакле се отвара поглед на свет будућности и на судбину човечанства.

Михајлова излагања о томе започињу у једанаестом певању; а протежу се и у дванаесто. У једанестом певању та излагања обухватају раздобље од изгона првх људи из Земаљског Раја до Великог Потопа. Међутим, а на начин карактеристичан за Милтонову епску технику, алузивне антиципације збивања служе композиционом затварању целина, у приповедању, њиховом обједињавању и преко границе једнога певања. Милтон ставља већ на сам почетак једанаестог певања, где слика Адама и Еву у покајној молитви, једно упоређење засновано на античкој митологији: Адам и Ева упоређени су са Деукалионом и Пиром. Заправо, достојанство држања библијских првих људи и важност њихових молби упоређени су са достојанством и важношћу молби тих супружника који, у старогрчком миту, једини преживе Велики Потоп; па створе, према упуствима богиње Темиде, нови нараштај људи:

> . . . Yet their port
> Not of mean suitors, nor important less
> Seemed their petition, than when the ancient pair
> In fables old, less ancient yet than these,
> Deucalion and chaste Pyrrha to restore
> The race of mankind drowned, before the shrine
> Of Themis stood devout.

> Однако и въ самомъ униженіи ихъ сохраняли они еще видъ прежняго величества. Таковы были, естьли вѣрить баснямъ, Девкаліонъ и Пирра, сіи два супруга почтенные

по древности своей хотя въ сравненіи тѣхъ, о которыхъ здѣсъ говоримъ, юны и не давны, таковы были они, когда во врамѣ Ѳемиды простерлисъ на земли ницъ, моляся возставить потопленное племя рода человѣческаго.[10]

Ни овде где је реч о Његошевим забелешкама није излишно напоменути: Милтоново упоређење од оног је развијеног типа какав је енглески песник градио по угледу на античку епику; посебно по угледу на *Енеиду*. Јер, већ Вергилије је развио технику алузивног антиципирања будућности управо кроз таква упоређења.[11]

Стављено на почетак једанаестог певања, упоређење Адама и Еве са Деукалионом и Пиром, јунацима грчког мита о потопу, наговештајем антиципира казивање о библијском потопу, којим се, на крају једанаестог певања, прекида Адамово сагледавање будућности људског рода; а затим опет и наставља, у дванаестом певању. При чему Милтон, обазрив увек ако му се исказ било како дотиче библијске егзегезе, напомиње да је грчко предање о Деукалионовом потопу и млађе од онога у *Књизи постања,* и мање ауторитативно (les ancient — fables old); док своме читаоцу, а с пуним поверењем у очигледност ове аналогије, препушта да препозна у Деукалиону митски пандан за лик библијског Ноје.

Извесно је да Милтоново упоређење Адама и Еве са Неукалионом и Пиром изискује ангажовану сарадњу читаоца, чак и оног поткованог у античкој митологији. Но ни читалац без таквог образовања, ако је пажљив и заинтересован за импликације Милтоновог исказа, не може а да не застане над тим поређењем — упитан пред самим собом какав је однос старогрчког мита и библијског предања о Великом Потопу.

Његош, не само владика него и аутор једне библијске поеме, био је управо читалац овакве врсте. У то не можемо сумњати. А међу забелешкама које је, највероватније, сачинио у годинама када је настајала или била управо настала *Луча микрокозма,* налази се и већ споменута, а необично обимна, о потопу. Заправо, забелешка о пет различитих предања о неком општем или великом потопу од којега је страдао васцели људски род. Први од тих потопа је онај Ноје, из *Књиге постања;* пети је Деукалионов. А између ова два предања налазе се још: „други потоп вселенски" — по споменицима халдејским (као извор наводи се Александар Полихистор); па „трећи потоп", по предањима египатским и сиријским (уз позивање на мит о Атланти-

---

10 *Milton,* П. Л., XI, 8—14; Серебреников, стр. 414.

11 И само сагледавање будућег развоја људскога рода што га архангео Михајло омогућава код Милтона Адаму има свој прототип у шестом певању *Енеиде,* где је Енеји, митском оснивачу будуће империјалне величине Рима, дато да визионарски сагледа свеколику будућност Римљана — све до времена Аугустовог и Вергилијевог.

ди — познат из Платонових списа); и „четврти потоп", по предањима индијским —у којима „Сатиаврат" игра улогу Ноjеву, али и кинеским, па и јапанским.[12]

Непосредни извор за ову обимну забелешку владике Рада може се поуздано идентификовати. То је чланак *Потоп (Déluge)* који се налази у XI тому Валанове *Нове енциклопедије*.[13] А тај том, као и сасвим претежан број томова овог приручника, Његош је могао — како ћемо и ближе показати — имати у својој књижници још пре рада на *Лучи микрокозма*.

Није стога сувишно запитати се не крије ли се у забелешци са разним предањима о потопу сведочанство о Његошевом усредсређеном и напрегнутом прочитавању *Изгубљеног раја*. Дакако, за овакву претпоставку треба навести довољно ваљаних разлога: и унутарњих, заснованих на самом тексту забелешке; као и додатних а уверљивих спољашњих разлога, добивених из других Његошевих забележака и са других места у Милтоновом спеву.

*

Поређење забелешке о потопу са њеним француским извором засноваћемо, најпре, на напоредном приказу првог одељка из владичиног и Валановог текста:

Биљежница	Wahlen
	p. 341 (под крај чланка дати су датуми за разне потопе и ту читамо:)
Потоп Ноjев би године 2344, а по другима 3308 пр(иje) Хр(иста).	Les uns placent celui de Noé à l'an 2344, d'autres à l'an 3308 avant J.C.
	p. 338 (наслов одсека: *1⁰ Le déluge suivant la Genèse.*)
Ноје, кад је уљега у ковчег, имао је 600 годинах; уљезе послије 7 данах у второме мјесецу, 7га числа. Океани прељоше брегове, водопади зајечаше с небесах, дажда находи 40 данах и 40 ноћих.	Et Noé fit ce que Dieu lui avait prescrit; il entra dans l'arche âgé de six cents ans; et après sept jours, dans le second mois, le 7 du moi, toutes les sources de l'Océan débordèrent, et les cataractes des sieux furent ouvertes; ... et la plui dura quarante jours et quarante nuits; et les eaux élèverent le vaisseau...; et elles couvrirent toutes les montagnes qui sont sous les cieux, à quinze coudées de hauteur; ... et les aeux crurent pendant cent cinquante jours ... et le septième mois, au dix-septième jour, l'arche se reposa sur le mont Ararat en Armenie, et les eaux allèrent et vinrent dimi-
Вода се диже над горама 15 лакатах, вода расте 150 данах.	
7га мјесеца 17га числа почину ковчег на Арарату;	

[12] *Биљежница*, стр. 182—184.
[13] Wahlen, *N.D.*, IX, p. 337—341.

вода све спличаваше до десетога мјесеца: 1га числа видјеше врхове планинах, 40 данах послије отвори Ноје прозоре од ковчега, пушта врана, он не дође, чека воду док пресуши;

голубица једном дође, не имајући гдје почивути; пусти је другом послије 7м данах, доноси гранчицу од маслине, а трећом се ни она не враћа.

Послије године странствовања, 1га числа, 7м данах послије голубице земља би суха и Ноје с повељењем божијем изиде из ковчега, направи олтар и даде чисту жртву од животињах Богу.

Бог му рече да већ потопа неће бити и даде дугу у облаке, знак сојуза међу њим и људима.

Ноје, када је изишла из ковчега, имаше троје дјеце, посвети себе на обрабоатавање земље и посади лозу.

nuant j'usqu'au dixième mois. Au premier jour on vit la cime des montagnes; quarante jours après, Noé ouvrit la fenêtre du vaisseau, et lâcha le corbeau qui alla volant jusqu'à ce que les eaux se retirassent; et Noé lâcha la colombe, qui, ne trouvant point où reposer le pied, revint au vaisseau; et après sept jours Noé la renvoya encore, et elle revint le soir portant au bec une feuille d'olivier; et sept jours après il la lâcha encore. et elle ne revint plus. L'an six cent un de Noé, le premier du mois, sept jours après le dernier départ de la colombe, la terre fut sèche, et Noé leva le couvercle du vaisseau...; et le vingt-septième du second mois, la terre fut sèche et Dieu lui dit de sortir avec toute sa famille... Noé dressa un autel et y sacrifia des oiseaux et des animeaux purs; et Dieu en respirait l'odeur avec plaisir, et dit: »Je n'amènerai plus de déluge« ... et il fit alliance avec les hommes, et pour signe de cette alliance: »je placerai, dit-il, un arc dans les nues...« Noé sortant du vaisseau avait trois enfants, et il se livra à la culture de la terre et il planta la vigne...

Не смемо превидети да у овој забелешци владичино „Океани прељоше брегове“ јесте некако сазвучно са већ цитираним стихом из *Луче* „пр'јех им диза море над горама“. Сазвучно по сликовности и сажетости, какве нема у француском изворнику те забелешке. Тамо, видели смо, стоји „прелили су се сви извори Океана (toutes les sources de l'Océan débordèrent); а тек касније, у исказу који владичина белешка потом и дословно преноси, речено је да су „воде прекриле све планине“ (couvrirent toutes les montagnes).

Наше упоређивање нећемо наставити ред по ред. Бележим само да је у одељку о другом потопу, приказаном „по причању светоме жрецах халдејских“, главни јунак „Ксисуструс“, десети краљ *Вавилона*. И да је ту Вавилон место поновног окупљања преживелих. Затим да је у одељку о трећем потопу, који доноси „преданија египетска и сиријанска“, поменут *Солон*. Те да је у одељку о четвртом потопу, где су „преданија индијанска и китајска“, поменута и кинеска књига *Шу-кинг*.

Јер, како смо уступно већ напоменули, међу забелешкама владике Рада, делом из истог француског извора, налазе се и такве о Вавилону, о Солуну, а и о Кини, о проналаску кинеске

азбуке и о кинеској речи *шоо-моо* која „значи китајски *yeux du livre*“.[14]

Претпоставка која не мора бити у свему тачна, али се намеће, јесте да је владика Раде допунска обавештења тражио листајући свој примерак енциклопедијског речника не само да би себи појаснио појмове нађене у неком другом, вероватно књижевном тексту, него и да потпуније схвати садржину самих тих енциклопедијских обавештења. Најинтензивније вероватно у случају када је и спољашњи разлог за бављење једним предметом био нарочито јак.

Пуну потврду изнесених претпоставки пружа нам управо последњи, пети одељак владичине забелешке о потопу. Онај где је реч и о Деукалиону и Пири.

Основни текст тога петог одељка владичине забелешке настао је такође према Валановом француском чланку, и то према његовом одељку 5°. *Traditions grecques.* Само, у тај основни текст Његош је уклопио податке што их је нашао у чланцима *Ogygés* у *Deucalion.* Можемо ту пратити како владика листа по својој енциклопедији у потрази за што потпунијим обавештењима. Упоређење текстова нас у ово најпотпуније уводи:

Бележница	Wahlen
	(чланак ***Déluge,*** у тому IX, p. 340—341)
У грках спомињу потоп Ожижеса и Девкалиона:	Qui ne connait les fables des Grecs sur Ogygès et Deucalion?
Ожижесов 1832 год(ине), а Девкалионов около 1620 год(ине) пр(ије) Хр(иста).	On peut fixer le déluge d'Ogygès à l'an **1832 avant J.C.**, et celui de Deucalion à l'an 1620 environ.
	(Овде се, на крају чланка, упућује на чланке ***Noé, Ogygès, Deucalion, Cataclysme.)***
Ожижес је био цар Атике.	(чланак ***Ogygès,*** у тому XIX, p. 31) Ogygés est généralement considéré, par les historiens, comme le plus anciens des rois de l'Attique...
Девкалион је био син Прометеја, цара тесалијског.	(чланак ***Deucalion,*** у тому IX, p. 48) Deucalion, fils de Prométhée, avait épousé Pyrrha. Il quita son père et vint l'établir en Thessalie...
Он се са својом женом Пиром у лађицу од потопа спасио. Пошто	et lorsque Jupiter, irrité contre genre humain dont la méchan-

[14] ***Бележница,*** стр. 176 (: Wahlen, XXV, p. 439, из чланка *Solon);* стр. 185 (: Wahlen, VI, p. 285—286, 287 и 289, из чланка *Chine — Histoire и Chinoise, Lague et Littérature).* — Забелешка „Зид је вавилонски висок...“ *(Бележница,* стр. 189), можда није сачињена по Валановој енциклопедији, односно, то нисам могао тачно устврдити.

неста вода, лађица је починула на Парнасу.

По предсказанију оракула они окрију навјесом (voile) лица и почну бацати камење преко себе идући: камење Деукалионово бјеше више, од њега су људи, а од Пирина жене, и овако, стварајући људе, изнова, населе земљу.

Приповједају стари да је проузроковало један потоп кад прска Босфор и Хелеспонт.

ceté avait dépassé toutes les bornes, fit sortir les eaux de lamer... il permita Deucalion et à sa femme de se souver dans une barque... (лађа на Парнасу).

Deucalion et Pyrrha se rendirent au temple de Themis... pour consulter la désse, ...
L'oracle s'exprima en ces termes: »Sortez du temple, voilez-vous le visage, détacher vos ceintures, et jeter derrière vous les os de votre mère...«

Alors les deux solitaires se couvrirent le visage et commensèrent à jeter des pierres derrière eux. Les cailloux lancés par Deucalion était plus forts et plus pesant, ils donnérent naissance à des hommes; ceux de Pyrrha produisirent des femmes. Ainsi fut repeuplée la terre.

(чланак *Déluge*, у тому IX, p. 340)
L'île de Samothrace... avait aussi un déluge qui passait pour le plus ancien de tous, et que l'on attribuait à la rupture du Bosphore et de l'Hellespont...

Осврнимо се на целину обимне владичине забелешке о потопу. Овде сам навео, у пуноме тексту, само њен први и пети, завршни одељак. Да не бих био преопширан. Али сам упоредио текст свих пет одељака ове забелешке са њиховим француским извором или изворима. Показало се да владика Раде и сва четири прва одељка следи једино а сасвим изблиза, преводећи заправо, делове из текста енциклопедијског чланка *Déluge*. Намеће се, дакле, следећа претпоставка: ако је само у петом одељку — како смо управо а потпуним наводима показали — прибегао уклапању додатних обавештења, из чланака *Deucalion* и *Ogygès*, у основно обавештење о грчким предањима преузето из чланка *Déluge*, онда је то доста поуздана индикација да је владику овај предмет и посебно занимао. Што додаје уверљивост нашем хипотетичном указивању на Милтона и његова излагања о потопу као повод за настанак овакве владичине забелешке.

Но, без сумње, како смо већ рекли, песник *Луче микрокозма* могао је у разним књигама из своје књижнице наићи на помене потопа или грчког мита о Деукалиону и Пири. Па би неко могао рећи да је он и самим библијским извештајем могао бити подстакнут да се поближе обавести о томе и сродним предањима, оријенталним и грчким. Неопходна су, дакле ,и допунска образложења наше претпоставке да је Његош забелешку о потопу, где се, што је сада очигледно, нарочито занима за мит о

Деукалиону, сачинио подстакнут на ово читањем XI певања *Изгубљеног раја.*

*

Већ напред наведена владичина кратка забелешка „Импер[атор] абисински назива се Grand Negus" има свој извор у чланку *Abyssinie,* из првог, године 1842. објављеног тома Валанове енциклопедије. У томе чланку стоји овакво обавештење: »L'empereur d'Abyssinie prend le titre de *Neguça Nagat'z Aitiopia,* roi des rois d'Éthiopie; ce qui l'a fait désigner par quelques voyageurs sous le nom *Grand Négus...*« При чему треба забележити да се то обавештење налази на самом крају чланка, на његовој петој и последњој страници.[15]

Не можемо а да се не упитамо шта је владику Рада навело да кроз енциклопедијски чланак о *Абисинији* трага за значењем назива *Негус.* Слично као што је, кроз чланке исте енциклопедије, гледао да дође до потпунијих података управо о Деукалионовм потопу.

У средишту XI певања *Изгубљеног раја,* дакле оног на чијем почетку је Милтон упоредио Адама и Еву са Деукалионом и Пиром, споменута је „империја Негуса"; и то у одсеку где, како смо већ напоменули, Адам „духовним оком" сагледава будућа, и моћна, и у своме сјају разметљива царства како Азије тако и Африке.[16]

Одсек у Милтоновом спеву почиње речима како арханђео Михаило изводи Адама на неку гору да би му, отуда, показао сва још ненастала царства овога света и њихова чудесна богатства. Затим следе стихови:

His eye might there command wherever stood
City of old or modern fame, the seat
Of mightiest empire, from the destined walls
Of Cambalu, seat of Cathaian khan,
And Samarchand by Oxus, Temir's throne,
To Paquin of Sinean kings, and thence
To Agra and Lahor of great mogul
Down to the golden Chersonese, or where
The Persian in Ecbatan sat, or since
In Hispahan, or where the Russian czar
In Mosco, or the sultan in Bizance,

---

[15] *Биљежница,* стр. 177; Wahlen, *N.D.,* I, p. 85 и цео чланак *Abyssinie,* p. 80—85.

[16] Сем што обнавља, типолошки, Енејино визионарско сагледавање будуће величине римске империје, ово Адамово виђење стављено је у сценарију каква је позната из *Јеванђеља по Матеју* (IV, 9), где ђаво искушава Христа показујући му, са неке горе, „на царства овога свијета и славу њихову".

Turchestan-born; nor could his eye not ken
The empire of negus to his utmost port
Ercoco and the less maritime kings
Mombaza, and Quiloa, and Melind,
And Sofala tought Ophir, to the realm
Of Congo, and Angola farthest south;
Or thence from Niger flood to Atlas mount
Te kingdoms of Almansor, Fez and Sus.
Morocco and Algiers, and Tremisen;
On Europe thence, and where Rome was to sway
The world...

Оть сего мѣста Адамъ видѣлъ вея тѣ страны, кои послслѣ славными градами. Онъ узрѣлъ области наисплнѣйшихъ государствъ отъ стѣнъ Комбалы столицы Хана Катайскаго и отъ Самарканды, гдѣ былъ утвержден престолъ Темировъ близъ рѣки Окса, даже до Пекина, столицы Китайскаго Хана, а оттуду до Агры и Лагора великаго Могола, простираяся къ золотому Херсонесу.

Он усмотрѣлъ престольный градъ Персидскихъ государей древле нарицаемую Екватану, нынѣ Испагань; Москву управляемую скипетромъ Царей Россійскjхъ, Византію обладаемую Султаномъ изшедшимъ изъ Туркестана.

Открылось такожде очамъ его царство Негуса и дальнъйшая пристань его Ерекко, равномѣрно какъ и другія меньшія области поморскія отъ Монбазы, Квилоа, Мелинды и Софала, почитаемаго отъ нѣкоторыхъ Офиромъ, даже до царства Конго и Анголы къ полудню.

Простирая потомъ взоръ свой отъ рѣки Нигера къ горѣ Атласу, узрѣлъ области Алманзора Фецъ, Сусъ, Морокко, Алжиръ, и Тремесинъ. Оттуду обратился къ Европѣ и на тѣ земли, гдѣ Римъ имѣлъ влачествовати.[17]

Није, наравно, Његошу могла бити у свему и сасвим прозирна свака појединост споменута у овоме Милтоновом набрајању. Сачињено је оно од не сасвим уједначених података — о империјама, о престоницама и о владарским називима и кућама. Ни данашњем школованом читаоцу нису од прве разазнатљиве све те појединости. Структуру пак и нумеролошке импликације тог побрајања може да појасни само стручни коментатор.

Ево најважнијег, у вези са Милтоновим набрајањем. Засновано је на деветочланој схеми поновљеној и за азијске и за афричке просторе. У оба случаја схема има у своме средишту једну земљу идентификовану, алузивно или непосредно, са библијском земљом Офир, пребогатом златом. (У Азији то је „*златни* Херсонес“ — заправо India extra Gangem, данас Малајско

17 Milton, *P.L.*, XI 385—506; Серебренников, стр. 434—435.

Полуострво; а у Африци област уз лучки град Софалу — данашњи Мозамбик.)[18]

За Азију схема изгледа овако: 1) Катај (Cathay), са престоницом Цамбалу, седиштем „катајског кана"; 2) Татарска земља, са престоницом Самаркандом, седиштем Тимура-Тамерлана; 3) Кина, са престоницом Пекингом (Paquin), седиштем кинеских краљева (Sinaean kings); 4) Царство могула, тј. Индија и њене државе, са престоницом Агром (у средњем делу) и Лахором (северозападно, у Пенџабу); 5) Златни Херсонес, тј. Малајско Полуострво; 6) Персијско Царство, са престоницом Егбатаном (седиштем старих персијских владара) и Хиспаханом (седиштем сафавидске династије); 7) Русија, са престоницом Москвом, седиштем руског цара; 8) Отоманска империја, са престоницом Цариградом (Bizance), седиштем турских султана, чије је првобитно пребивалиште; 9) Туркестан (између Монголије и Каспијског Мора). Ова последња, девета област, Туркестан — чија се престоница не спомиње — нешто се одваја од претходних „царевина" и спада, заправо, у нешто другачију категорију.[19]

Афричка царства јављају се у подударној деветочланој схеми. На њеном крају — дакле, и овде у деветом члану — долази опет до особеног искакања из схеме: прелази се у Европу, споменом папског Рима. Схема изгледа овако: 1) Абисинија, тј. област око луке Еркоко (одн. Аркоко) на Црвеном Мору, царство Негуса; 2) Момбаса, 3) Килва (Kiloa) и 4) Малинди (Melind), на обалама Кеније и Танзаније; 5) Софала, заправо област око луке тога имена (Мозамбик), покушајно идентификована са библијском земљом Офир; 6) Конго; 7) Ангола; 8) Краљевство Алманзора, ближе одређено побрајањем делова данашњег Марока и Алжира; па напокон 9) Рим. При чему је прелазак на европско тле припремљено алузијом на мухамеданску инвазију Шпанског полуострва и на Калифат; највероватније је да Милтон, у протестантској осуди, на тај начин алузивно изједначава опасност која прети правоме хришћанству од стране папе у Риму са продором „варварских" Сарацена у Шпанију...[20]

Схематски преглед овде дат осветљава наше горње цитате, из *Изгубљеног раја* и из његовог руског превода објављеног године 1780. (То је прозни превод из пера Амвросија Серебрењикова, за који се може с разлогом претпоставити да га је Његош

---

[18] Види појединости у коментарима уз издање J. Milton, *Paradise* Lost, edited by Alastair Fowler; Lougnan; London and New York, (прво изд. 1968), отисак 1971, ad locum.

[19] Под 1) у овоме набрајању стоји земља Катај. Заправо то је с ари назив за северну Кину, употребљаван у Европи од XIII до XVII века; а у Русији још и скорије.

[20] Наиме, за европске ауторе име Алманзор било је, пре свега, ознака за *Ibn Abi'Amir Mahometa* (939—1002), калифа са седиштем у шпанско јКордови, Види коментар у наведеном издању *Изгубљеног раја,* ad locum.

имао под руком у време рада на *Лучи микрокозма.)*[21] Тај схематски преглед наводи нас, даље, и на помисао да овај одломак из Милтона није подстакао владику само да се обавештава, у својој енциклопедији, о Абисинији и Великом Негусу, него можда и о другим „оријенталним" царствима, Ово тим пре што је међу владичиним забелешкама о земљама, престоницама и владарима Истока највише таквих које су такође настале консултовањем Валанове Нове енциклопедије.

Разуме се, овде само настављам сондирање осматраних одломака из XI певања *Изгубљеног раја.* Начелно, треба подсећати на то да је владика мотивацију за такве забелешке могао добити са многих страна. Па је, како сам раније напоменуо, и само читање чланка *Déluge* могло навести Његоша на додатна загледања у чланак о, рецимо, Вавилону, или у онај о Кини.

Речено нас ипак не ослобађа обавезе да покажемо које би се забелешке владике Рада могле сврстати уз поједине стихове Милтоновог схематизованог прегледа источних центара, престоница и владарских кућа. Учинићемо то пописом тематски подударних исказа:

PL **XI**, 389:*Temir's throne*
— *Биљ.* 112/186: *Tamerlan;*
извор Wahlen, XXV, p. 167,
чланак *Tamerlan*

PL **XI**, 390: *Paquin of Sinean kings*
— *Биљ.* 107/185: забелешке о Кини, кинеским владарима и кинеском зиду;
извор Wahlen, VI, 285—289, чланак *Chine (2. Histoire)* и *chinoise (Langue et Literature).*
— *Биљ.* 112/186: „Мјесец је Пекинг горео, када га је Чингис-хан запалио".

PL **XI**, 391: *Lahor of great mogul*
— *Биљ.* 92/177: у забелешци *Највиши је дијамант* налази се, под крај а издвојено, и обавештење: „Диамант краља од Лахоре назива се по индијански Кохиноур (Montagne de lumière);
извор Wahlen, IX, p. 517, чланак *Diamant.*

PL **XI**, 393: *The Persian in Ecbatan*
— *Биљ.* 108/185: *Перзепољ,* са подацима о владарима Киру, Камбизу, Ксерксу;

---

[21] Види нпр. мој рад *Књижевна рецепција и превод из друге руке: Његош — Милтон — Вергилије;* Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXXVI, св. 3, 1988, нарочито стр. 347 и д. (На тај превод указивао сам још и у ранијим приликама.) Види и: Вуко Павићевић, *Објашњења уз „Лучу микрокозма"*, у *Целокупна дела Петра II Петровића Његоша,* књ. III, Просвета, Београд, 1967, стр. 367.

извор Wahlen, XXI, p. 181—182, чланак *Persépolis;* — Биљ. 130/193: »*Scadetabad* le séjour du bonheur палата шаха персијскога. Aimehkahne (palais de grace).«

Унакрсне везе овакве врсте разазнатљиве су, а у знатном броју, и другде у *Биљежници.* Сам њихов број не може бити сигуран доказ о условљености појединe забелешке владике Рада текстом *Изгубљеног раја.* Међутим, поузданија постају оваква сведочанства онда када успевамо да нађемо — како овде настојимо да учинимо — места где се у Његошевој бележници и у Милтоновом спеву јавља комплементаран низ или спој предмета, једних општег карактера (потоп) и других специфичних, а, барем на први поглед, мање или више далеких, па и диспаратних (Деукалион, Велики Негус).

Ипак није сувишно, и када таквих, назначено комплементарношћу оснажених ослонаца има, а поготово где их нема, бележење што већег броја ових веза или подударности.

Примера ради: уз последњи од горњих података (The Persian in Echbatan — Персепољ — Persépolis), могло би се можда додати да је Егбатана била престоница Међанског царства, а потом и летње седиште персијских владара. Па можда треба држати, у истоме контексту, на памети и владичину забелешку *Ниниви]а, столица царства асирскога (Биљ.* 93—94/177—178, извор: Wahlen, XIX, p. 84); у овој је, наиме, реч не само о асирским владарима — Нину, Семирамиди, Теглат-Паласару, Салманасару, Сенехерибу, Асархадону, Небопаласару — него и о „Сиазару, цару од Медах".

*

Разматрања о *Изгубљеном рају* као могућем поводу за настанак извеснога, можда и већег броја забележака владике Рада посвећених Оријенту смемо сада закључити. (Нисмо се определили за исцрпност у побрајању). Учинићемо то двојако: осврто м на нека негативна сведочанства која такође говоре у прилог овде предузете сондаже на текст из IX певања; а и погледом, макар и само летимичним, на друга слична места расута по Милтоновом спеву и Његошевој бележници.

Негативно сведочанство у прилог наше хипотезе пружа нам, рекао бих, и следећа околност: уз исказ »the Russian czar / In Mosco, or the sultan i Bizance!« (*PL,* XI, 394—395) не можемо дописати по предмету паралелне забелешке из Његошеве бележнице, То је лако разумљиво. Напросто, владичина знања о царској Русији и о султанату у Цариграду нису изискивала допуне; док су његова знања о татарским, кинеским, персијским и абисинским земљама била недовољна, па јесу.

Даље, претежан део Његошевих забележака о староме Оријенту односи се на Египат, Асирију и Персију — царства и завојеваче који су неопосредно и пресудно утицали на историју Израиља. Али уз ове стоји само невелик број забележака које се мање или више непосредно дотичу старе историје Јевреја. О јеврејским предањима и обичајима реч је у деловима обимних забележака о потопу и о жалости (короти).[22] А забелешке које посебице говоре о старој историји и старозаветним искушавањима Јевреја само су две: она под заглављем *Давид, цар и пророк*, па још и кратка забелешка: „Једнака је судбина постакла Содом, Гомору, Адаму, Зебоим и Зоар у раздобљу Сидима."[23] Ова мања фреквенција забележака које се тичу Јевреја опет се може тумачити структуром Његошевих знања. А и структуром исказа у Милтоновом спеву. Његошу већ познате старозаветне повести о Јеврејима махом су подробно исприповедане у *Изгубљеном рају*. Владици за њихово разумевање и нису биле потребне додатне информације, прикупљене из енциклопедије или другог извора.

У Милтоновом библијском епу има, и то у прегршћима, места, помена и алузија што указују на старооријенталну и јеврејску, а и на старогрчку и римску историју. Његош, осетљив и пажљиво читалац, али слабо упућен у старооријенталну и античку историју, наилазио је, дакле, у певањима *Изгубљеног раја*, почев од првог па све до последњег, на појединости које су га могле навести да се обавештава, додатно а из Валанове енциклопедије — о Египту, фараонима и пирамидама; о Асирији, Вавилону и вавилонским грађевинама; или о цару Давиду и о Содоми и Гомори. Такве подстицаје, понављам, могао је добити и из других текстова. Али можда говори у прилог овде изнете хипотезе и то што Његош, у својим забелешкама, показује сасвим изражено занимање за велике градитељске подухвате, за „чуда" старога света. Наиме, у Милтоновом спеву та велика градитељска остварења помињу се поновљено, а с нарочитом наменом: као егземплификација пусте охолости старооријенталних држава и владара. Што је још из античких времена наслеђена топика, стално примењивана, у парадигматском образлагању пролазности и ништавности људске величине.

Задржаћу се само на неколиким примерима из првог и из два завршна певања. У првом певању Милтон тако помиње Египат и његове фанатичне свештенике (I, 480, 488); град Содому осуђен властитом распусношћу на пропаст (I, 503); па и пролазност таштих градитељских остварења, царева у Вавилону и фараона у Мемфису (I, 693—694); да би нешто ниже, у истом певању, а поновно, означио Вавилон и Алкаиро-Мемфис као седишта охолог противништва правој религији и представио раз-

---

[22] *Биљ.* 94—96/178—180; извор Wahlen, IX, 482—485, чланак. *Deuil.*

[23] *Биљ.* 99/181; извор Wahlen, IX, п. 190—192, чланак *Daivd.* — *Биљ.* 139/193.

метљиве грађевине тих престоница као симболе таште испразности свеколике варварске величине; па још и додао како су се владари Египта и Асирије надметали у томе пуком и пустом луксузу (I, 717—722). Да бисмо уочили значај и постојано јављање овог мотива у Милтоновом спеву, треба — премда то није разазнатљиво на том првом месту и у руском преводу А. Серебреньикова — још напоменути да управо у уводу Адамовог виђења, оном горе цитираном са схематичким прегледом азијских и афричких царевина, стоји да ће Адам посматрати зидове прадова предодређене да настану (destined walls), зидове славних а будућих седишта највеће светске моћи (XI, 376—387); а да Милтон, у следећем, завршном певању, опет спомиње Вавилон, охоли град чији су „високи зидови" остали „у пометњи" (whose high walls ... left in confusion, *PL*, XII, 342—343). И треба додати да све то стоји управо у излагању где се подробно приповеда историја Јевреја и говори о Цару Давиду и његовим наследницима (XII, 325—326 и д.).

Дакако, ово и овакво Милтоново излагање ослоњено је, и непосредно, на *Стари завет*.[24] Али забелешке владике Рада не могу се узети као сведоци о неком његовом преданом ишчитавању старозаветних књига — онако измешане са забелешкама о античком свету како се јављају у *Биљежници*.

Истина, у својим забелешкама о египатским фараонима из XVIII династије, Аменофису II и III, владика Раде износи податке о њиховом уделу у историји Израиља, везујући за првога повест о Јакову и Јосифу, а за другога изгон Јевреја из Египта.[25] Не смемо, међутим, заборавити да је управо Аменофис (односно Аменхотеп III) онај фараон чија је градитељска делатност у области египатске Тебе обезбедила овоме граду место у списку седам светских чуда.[26] У истоме списку седам светских чуда — неједнаког и заменљивог састава већ у антици — редовно су се помињали:

— египатске пирамиде, од којих владика Раде најзначајнију спомиње у забелешци *Cheops* (Кеопс);

— зид око Вавилона, о коме је реч у посебној владичиној забелешци („Зид је вавилонски висок био...");

— колос са Рода, коме владика посвећује посебну забелешку (под заглављем: *Родски колос*).[27]

А мање редовно помињали су ти спискови, слично као и египатски Тебу, још и:

---

[24] У посљедњем од споменутих стихова, на пример, на другу *Књигу о царевима*, 17, 24 и д.

[25] *Биљ.* 83/173; извор Wahlen, I, p. 515—516.

[26] Фараон је дао да се две његове колосалне статуе ставе пред посмртни храм који је себи сатрадио у Луксору (тзв. Мемнонови колоси); ту је изградио и величанствен Амонов храм а везао је Луксор са Карнаком и алејом сфинги.

[27] *Биљ.*, 111/186: извор Wahlen VI, p. 200, чланак *Chéops*. — *Биљ.* 120/189. — *Биљ.* 92/177; извор Wahlen VII, p. 210, чланак *Collosse*.

— светионик на острву Фару пред Александријом, коме је владика такође посветио једну забелешку („Остров Фаро...“).[28]

Као што нам је обавеза била да укажемо на ове забелешке јер би се, за већи њихов део, повод могао препознати — дакако, хипотетично — у Његошевом ишчитавању *Изгубљеног раја*, тако смо, а ништа мање, и обавезни да додамо; општи карактер ових забележака дозвољава подједнако и претпоставке о другачијим поводима за њихов настанак.

У улози метонимије за земље и силне царевине, у улози симбола за моћ и разметљиву самосвест, па као саставина „општег места“ (топоса) у оквиру парадигматског образлагања пролазности и ништавности људске величине, нарочито владарске и освајачке — „чуда“ старога Оријента и античког света сачувала су своје место у европском песничком изразу све до у скорија, Његошева времена. До у времена, дакле, која су у завојевачким походима Наполеона, тамо до Египта и пирамида, видела обновљени животни гест Цезара и Александра Македонског. У одушевљеном дивљењу за нововековног освајача, или неодлучном узмицању пред њиме као појавом, све до пуне начелне осуде какву исказује анаграмска употреба имена Наполеон, Цезар и Алекса(ндар) у Његошевом именовању војсковођа Сатанине војске: „Ево Ноелопан, / ево Разац и ево Аскела“.[29]

*

Дилеме управо споменуте врсте, а код већ осматраних забележака општег карактера, илустроваћемо нешто ниже, на неколиким примерима. (То ће нас, истовремено, увести у важно а само делимично решиво питање о времену настанка неких скупина Његошевих бележака). Па опет, рекао бих да имамо разлога да будемо задовољни до сада спроведеним — премда у захвату уским — сондажним поступком. Ослоњен на Његошеве забелешке о Великом потопу и Великом Негусу, али не без комплементарних ослонаца у сродним забелешкама, тај и такав покушајни продор у текст *Биљежнице* дозволио нам је да проверимо нашу хипотезу. Смемо сада говорити о вероватноћи да је један број владичиних забележака о староме и новијем Оријенту настао на основи његовог пажљивог читања Милтоновог библијског спева; или, другачије формулисано: да је подстицај за-

[28] Биљ. 98/180, извор Wahlen, XXI, p. 255 и 266, чланак *Phare*. — Ј. Миловић, у чланку *Шта значи Његошев израз „куле Фењерове“?* (Библиографски вјесник, Цетиње 3 1978, стр. 103—104; сада у зборнику радова Ј. Миловића *Стазе ка Његошу*, Титоград, 1983, стр. 179—180), убедљиво је употребио ту забелешку у своме тумачењу стиха из песме Људевиту Штуру; додатне његове претпоставке о извору Његошеве забелешке, изнете хипотетично, не могу се одржати пред упоређењем забелешке и чланка из Валанове енциклапедије на који смо на почетку ове фусноте указали.

[29] *Луча микрокозма*, IV, 201—202.

нимању владике Рада за Оријент дошао једним делом из његовог бављења не књигама *Старог завета* него певањима, и то нарочито завршним, *Изгубљеног раја*.

Други подједнако снажан, ако не још и снажнији подстицај исте врсте, а такође проистекао из песничких текстова, али из текстова Његошу савремене европске књижевности — нередко протканих осврtима не само на античку Грчку него и на против Турака побуњену Грчку раног XIX века, а уз то занетих Оријентом у најширем смислу — препознаћемо у Његошевом бављењу поезијом француских романтичара: Ламартина, а нарочито Виктора Игоа.

II

Нисам сметнуо с ума да су испитивачи, одмах по публиковању *Биљежнице*, стали указивати на сличности у темама и сликовном изразу које везују једну од затворених скупина Његошевих забележака, у овоме случају из још непознатог извора или насталих самосталном парафразом, са Његошевом религиозно-филозофском поезијом; а посебно са *Лучом микрокозма*. (Споменута је та скупина у овоме раду у уводном одсеку.)[30] Као и да су испитивачи у владичиним исписима стихова из Ламартина и Виктора Игоа препознали сведочанства у прилог исправности старијих паралелисања појединих мисли и песничких слика из Његошевих стихова са сличнима из стихова двојице француских романтичара.[31] Ипак, ово у протеклих тридесетак година није, колико је мени познато, дало подстрека потпунијем и систематском испитивању контактних веза или типолошких подударања између Његошевог песништва с једне стране и песништва Ламартина и Виктора Игоа са друге.[32]

У овоме раду и сâм се не подухватам овог задатка и обухватног испитивања. Једино настојим да на споменуту проблематику бацим сноп светла из новог, а, како верујем упркос влас-

---

[30] Види бел. 5 у овоме раду.

[31] Преглед ових питања, са библиографским осврtима на старије радове, најскорије пружа излагање Крунослава Спасића у српском преводу његове дисертације, објављеном под насловом *Његош и Французи* — Допуњено француско издање; Зајечар, 1988.

[32] Можда је ово тако и стога што је та врста испитивања, као „позитивистичка" и „филолошка" по усмерењу, у протеклим деценијама код нас била на малој цени. Далом под утиском нових теоријских праваца у изучавању књижевности. А делом и стога што су раније, а нередко, та испитивања вођена као некакав, себи довољан, лов на „позајмице". Тако да су му несклони подједнако и критичари ослоњени на широки а мало јасни концепт пуне „оригиналности" правога стваоца (потекао из романтичарске поетике). Нису, рекао бих, ни у случају где је старији начин испитивања примењен широко, исцрпљене могућности које *Његошева биљежница* пружа испитивачима лектире и духовних преокупација владике Рада.

титој скепси, и занимљивог угла: запитан како се кроз забелешке владике Рада о Оријенту може — ако се уопште може — потпуније разабрати колико је наш песник био савестан у читању и упоран у пречитавању текстова из европске поезије; и то пре свега оних поетских текстова за које се и одраније претпостављало да нису остали без утицаја на његово стваралаштво.

Заправо, све за чиме овде идем само је покушај да се у диспаратним, а најчешће садржински и сасвим елементарним забелешкама Његошеве бележнице разазнају, барем покушајмо, неке органске или функционалне целине. А такве су за које бисмо могли тврдити да су, ма и само посредно, релевантна сведочанства за разумевање Његошевог књижевног образовања и песничког рада.

Пре него се поновно, а у другом покушају, подухватимо сондажног приступа забелешкама владике Рада о Оријенту — ниже, у трећем делу овога рада, наш предмет испитивања биће забелешке *Roustam ou Rostam* и *Јулиан (граф), губернатор од Ceute* —, дужни смо да застанемо над већ споменутим проблемима: оном о времену настанка и релативној хронологији забележака: као и оном о напорној бројности могућих повода за настанак једне исте забелешке или скупине забележака.

*

Његошевом лектиром античких аутора као и дела посвећених античком свету — Грчкој, Риму и Староме Оријенту, бавио сам се још у току рада на својој дисертацији.[33] Потом, а неколико година заредом, указивала ми се поновљено прилика да у Његошевом музеју на Цетињу — и даље предусретљиво помаган подршком ондашњег управника — наставим испитивање остатака песникове личне библиотеке. Тако су, након података унетих у дисертацију, настала три даља рада о Његошевој лектири.[34] Од ових онај трећи, заснован на материјалу сакупљеном 1964. а објављен 1968, показује да *Nouveau Dictionnaire de la Conversation publié par Auguste Wahlen* није извор само извесног броја Његошевих забележака — на шта су први указали Петар Шоћ и Јевто Миловић, — него да је та енциклопедија главни или претежни извор Његошевих забележака о античкој историји и

---

33 М. Флашар, *Античко наслеђе у песмама Његошевим*, дисертација одбрањена 1959, на Филозофском факултету у Београду, Ркп. стр. XVI, + 724; Универзитетска библиотека „Светозар Марковић" у Београду, Сигн. РД 452.

34 Први и други под насловима *Извор Његошевог познавања платоничарских митова и позноантичких филозофских теологумена* и *Традиционалне теме „Луче" и новије визионарско и метафизичко песништво* (Зборник њилозоф. фак. у Бгд., IX—2, 1966 и IX—1, 1967).

култури.[35] У контексту овога садашњег испитивања треба додати: и забележака о Оријенту, у најширем смислу. Јер, како смо успутно већ напоминьали, осим забележака у којима се дотиче старога Египта, Лидије, Асирије, Вавилона и Персије, владика Раде је унео у своју бележницу и такве где је реч о Абисинији, Индији и Кини, па и о мавварској Шпанији.

Ограничен простором, у раду из 1968. нисам ушао у подробно приказивање својих налаза. То се могло учинити једино напоредним а потпуним навођењем текстова забележака из *Његошеве биљежнице* и одговарајућих чланака, односно делова чланака, из *Нове енциклопедије* Огиста Валана. Приказ својих налаза могао сам дакле, у ономе раду, дати једино сасвим сажето, а исцрпније само у табеларном прегледу.[36] Доказ оправданости својих тврђења и приказ поступака којима је Његош усвајао податке из Валанове енциклопедије, и сажимао их у властите забелешке, пружио сам, затим, и кроз упоредну анализу текста; али само на неколиким одабраним примерима.

Показало се и у таквоме сажетом прегледу да се забелешке које је Његош сачинио према чланцима из Валанове *Нове енциклопедије* јављају у *Биљежници* претежно у две скупине: прва, већа, налази се на странама 82—112 факсимила, односно 173—187 транскрибованог текста; а друга, мања, на странама 125—126 факсимила, односно 191—192 транскрибованог текста. Има, вероватно, још и по *Биљежници* расутих, изолованих забележака из истога извора. Неће бити да су бројне. А њиховом поузданом идентификовању стоји на путу краткоћа већине таквих забележака и неспецифичност, односно сведеност њихове садржине на елементарно обавештење.[37]

Две скупине забележака настале према обавештењима из Валанове енциклопедије донекле се разликују, у тематском погледу.

Другу, мању скупину чини свега пет забележака. Три прве садрже податке о ликовним уметницима ренесансне Италије — о Микеланђелу, Тицијану и Рафаелу; две потоње податке о двама античким грађевинама чије су рушевине сачуване у Риму — о Колосеуму и Помпејевом позоришту.

Како видимо, у тој скупини нема бележака о Староме Оријенту, или о Оријенту уопште. Међутим, та нас скупина сасвим

---

35 *Главни извор Његошевих бележака о античкој историји и култури (Из Његошеве лектире* III), Зборник филозофског факултета у Београду, књ. X—1, 1968, стр. 327—341.

36 У напоредно датим подацима о Његошевим забелешкама насталим на основу Валана и о изворним чланцима у Валановој енциклопедији. Види *нав. рад.*, стр. 328—330.

37 Већ сам у ранијем раду напоменуо да споменутим двема скупинама можда треба додати и трећу, од забележака *Аатмосфера, Тенизигоан* и *Милон (Биљ.*, 13:139). Види мој наведени рад *Главни извор Његошевих бележака о античкој историји и култури*, стр. 340.

одлучно суочава са питањем о времену настанка забележака владике Рада састављених према чланцима *Нове енциклопедије*.

Наиме, у тој другој, мањој а на даље странице *Биљежнице* унетој скупини налазе се чак две с подацима из последњег, двадесет и петог тома Валанове енциклопедије. То су забелешке *Помпејев театар* и *Tiziano Vecelli*. Сачињене су према чланцима *Thèâtres* и *Titien*.[38] Последњи пак том *Нове енциклопедије*, публикован је, у Бриселу, године 1845. Дакле, у години када је владика Раде спевао *Лучу микрокозма* — и то, према властитом сведочанству, негде између 10. марта и 7. априла.[39] А чак на годину дана, или нешто више, након Његошевог нешто дужег задржавања у Трсту. У време његовог повратка са другог путовања у Беч, а између 18. марта и 5. априла. Када је, отуда из Трста, посетио и Венецију, Први пут.[40]

У Италију, а јужније од Венеције и све до Рима и Напуља, Његош је путовао у два маха, но тек под сам крај живота. Уписао је тада, знамо, и неке своје стихове у куполи цркве Светог Петра у Риму. Али све то није непобитан разлог са кога бисмо споменуту скупину забележака морали ставити негде у годину 1850/51.

Немамо, доиста, права да искључујемо и другачији, а ранији повод за настанак ових забележака. На пример, неко штиво о Италији у које се владика задубио на Цетињу. Па и, напросто, помене италијанских сликара и грађевина, узгредне и расуте по текстовима које је Његош читао.

Наново ми се намеће обавеза да укажем на тешкоће и на хипотетичност ових и оваквих трагања за ситним а непосредним поводима настанка појединих забележака или мањих скупина забележака владике Рада. (Хипотетичност која, вероватно, неће моћи бити уклоњена ни након систематског коментарисања једног новог, данас већ преко потребног издања *Његошеве биљежнице.)* Учинићу то указивањем на нека од места у књигама владике Рада која су могла бити алтернативни повод за настанак забележака о којима управо говоримо.

Упозорићу, примера ради а и због извесности да се Његош пажљиво бавио тим текстовима, на једно место из песама Виктора Игоа — разуме се оних из времена до 1851, тј. до изгнанства француског песника и политичара (њих је Његош једино читао) — где се могу, напоредо, наћи имена италијанских сликара Рафаела и Микеланђела, и то на свега 20 реди пре поме-

---

[38] *Биљежница*, стр. 125 и 126/192; Wahlen, *N.D.*, p. 340 и 235. — Уп. мој нов рад. *Главни извор...*, стр. 330).

[39] Види нпр. Н. Банашевић, *Белешка о Лучи микрокозма*, у: *Целокупна дела Петра II Петровића Његоша*, књ. Ш, 3., изд. а, Београд, 1974, 318—319.

[40] Види нпр. В. Латковић, *Петар Петровић Његош*, Нолит, Београд, 1963, стр. 158.

на богиње Исиде, и њених „велова“ (voiles). Што није без важности, с обзиром на то да се међу владичиним забелешкама налази и једна, а обимна, о овој оријенталној богињи, и о њеном „велу“ (voile); као и на то да је та забелешка начињена према Валановој енциклопедији, пружила нашем песнику и цитат из Апулеја за мото над песмом *Парис и Јелена* или *Ноћ скупља вијека.*

Сва три споменута имена — Рафаел, Микеланђело и Исида — јављају се у једној од песама из Игоове збирке *Les rayons et les ombres.* У песми XX, упућеној вајару Давиду (David d'Angers). У другом одсеку те песме Иго се обраћа овом вајару истичући његову надахнутост Рафаеловим и Микеланђеловим стваралаштвом:

Maître sévère et doux qu'éclairent à la fois,
Comme un double rayon qui jette un jour étrange,
Le jeune Raphaël et le vieux Michel-Ange!

А неких двадесет стихова ниже, у трећем одсеку исте Игоове песме, споменути су и свештеници Истока.

— — — dont l'esprit réfléchit les étoiles,
D'Isis l'un après l'autre a levé tous les voiles.

Три су тачке које, овде, треба додатно осветлити.

Прва тачка је степен вероватноће с којом уопште можемо претпоставити да је Његош читао песму Виктора Игоа *Au statuaire David.*

Непосредан одговор на овакво питање донекле је ометен недовољностима првог и јединог издања *Његошеве биљежнице,* неизбегнутим колико и неизбежним. (Мислим овде на недовољну графичку издиференцираност транскрибованог текста и потпуно одсуство коментаторских појашњења — за шта се, наравно, приговор не може стављати њеним раним и заслужним издавачима.) Наиме, из владичиног рукописа пренети су у транскрибовани текст, где су великим словима или опет масно одштампани, и наслови над скупинама исписа из песама Виктора Игоа. То су: (17) *Odes,* (2) *Les Orientales,* (3) *Les Feuilles d'Automne,* (4) *Poésies politiques,* (5) *Les Chants du Crépuscule.* (При чему наслов под бројем 4, мени непознатог порекла, стоји изнад песме 2 из збирке чији је наслов овде дат под бројем 5.) Међутим, у издању *Биљежнице,* на крају исписа чије је порекло наведеним насловима означено, није графички јасно а као наслов издвојен редак *Regard jeté dans une mansarde;* премда је тај редак у рукопису подвучен и тако издвојен од стихова исписаних после њега; а претходи му, у издању чак масно одштампана, Његошева ознака »Titre: V. Hugo«. Стварно, у питању је наслов Игоове песме — *Поглед бачен у једну мансарду.* Из ње је Његош ис-

писао, у наставку, три стиха. А та је песма четврта у Игоовој збирци *Les Rayons et les Ombres.*[41]

Овим је расветљена прва тачка: Његош јесте, без сваке сумње, читао и збирку у којој се, као двадесета, налазила песма *Au statutaire David* — са поменима Рафаела, Микеланђела и Исиде,

Друга и трећа тачка на које би се требало осврнути јесу: разазнатљивост другачијих, алтернативних повода за настанак забележака о управо споменута два италијанска сликара и о старооријенталној богињи; као и проблем њиховог датовања.

*

Забелешка о богињи Исиди јавља се не у другој скупини (са забелешкама о Рафаелу и Микеланђелу) него у првој, већој — а тако да јој претходи забелешка о грчком стоичком филозофу Зенону, а следи, већ споменута, начињена према Валановом чланку о Кини (»Chi-hoang-ti...«). Разуме се, Његош је у својој лектири на већем броју места наилазио на помен ове оријенталне богиње. Довољно је ако споменемо још два места из песама Виктора Игоа — и то опет из збирки из којих је наш песник исписивао стихове у своју бележницу.

Над тим местима из збирки и песама Виктора Игоа из којих је владика Раде исписивао стихове у своју бележницу задржавам се јер нам отварају поглед у други важан круг из којга је наш песник добијао подстицаје да се обавештава о Оријенту. А управо на начин какав се огледа у тематици његових забележака. Јер, Исида је споменута у Игоовој песми *Мојсије на Нилу (Moïse sur le Nil).* То је трећа песма из четврте књиге *Ода.* У њој се, здружено, јављају помени Исиде, пирамида, фараона — и историја Израиља. Затим, Исида је споменута и у Игоовој песми из збирке *Les Chants du Crépuscule,* првој од две песме које се ту јављају под насловом *A. Canaris.*[42] Веома, а можда и највише познат од свих јунака из борбе Грка против Турака, храбри поморац Канарис у тој је песми опеван уз бројне реминисценције на античку Грчку (Хомер, Леонида, Демостен и др.).

Но владичина забелешка о Исиди овде везује нашу пажњу јер нас, рекли смо, уводи и у сложено питање датовања забележака Владике Рада. Довољно ће бити ако се позовемо на стру-

---

41 Биљ., стр. 163 (транскрипт), где је први ред »*Regard jelé dans une mansarde*« (што је заправо наслов песме) одштампан на исти начин као и три стиха из те песме, а заједно са првим.

42 Друга је под редним бројем 12, и из ове друге Његош је у своју бележницу пренео стих: »Etre arbuste dans l'herbe et géant chez le nains...«; *Биљ.,* стр. 181 — само је Његош имао неко од ранијих издања збирке *Les Chants du Crépuscule,* па он ту другу песму Канарису наводи под редним бројем девет. — В. Иго већ је у збирци *Les Orientales* објавио једну песму о истоме јунаку грчке борбе против Турака, а под насловом *Canaris* (2. песма у збирци).

чњака који је први указао на извор ове забелешке и њену везу са песмом *Ноћ скупља вијека*. Јевто Миловић показао је да је песма, највероватније, настала у време Његошевог боравка у Перасту, од 23. јула до 2. августа 1845. године. Дакле: након рада на *Лучи микрокозма*.[43]

Исти заслужни испитивач Његошевог живота и дела, па и *текста* Биљежнице посебно, садржао се и у другим радовима, а у више наврата, код питања о времену настанка владичиних забележака. У целини гледано, тај напор да се ово питање савесно сеетли показао је да нам још нису отворени путеви ка сасвим поузданом датовању владичиних забележака.[44] Али ако се узму у обир реултати до којих су дошли и Јевто Миловић и неколики други испитивачи *Биљежнице*, могу се данас, и у овој области изучавања, разазнати неки сасвим важни детаљи.

*

Сетимо се да смо пошли од мање скупине забележака начињених на основу Валанове енциклопедије, где најпре читамо о Рафаелу, Тицијану и Микеланђелу. Јер, један је део забележака о италијанским мајсторима и о античким и ренесансним грађевинама Италије несумњиво везан за прво Његошево путовање у Венецију.

Непосредно испред споменуте мање скупине од пет забележака: о Микеланђелу, Тицијану, Рафаелу, Колосеуму и Помпејевом позоришту у Риму, налази се скупина од четири забелешке које су начињене према неком француском извору. (Можда такође по Валану или по неком бедекеру.) И већ оне говоре о знаменитим споменицима италијанског грађевинарства: о Светом Марку и манастиру Свете Марије у Млецима, али и о црквама светог Петра и светог Амбросија у Риму и Милану. Но, на неколико страница пре ових двеју скупина забележака о знаменитостима и знаменитим сликарима Италије, налази се и скупина аналогних забележака начињених у току првог Његошевог путовања у Венецију. Ове започињу речима: „14га марта 1844. год[ине]. Појавише се звоници млетачки како гиганти газећи од

[43] Ј. Миловић, *Кад је настала Његошева пјесма „Ноћ скупља вијека“?* Чланак је најпре објављен у *Стварању* (год. XVIII, бр. 9—10), 1963, стр. 207—215), а сада је приступачан у књизи: Јевто М. Миловић, *Стазе ка Његошу*, НИО „Универзитетска ријеч“, Титоград 1983, стр. 181—188, (види нарочито стр. 185).

[44] Ј. Миловић, *Његошева „Биљежница“*, Народни лист, Задар, 21. рујна 1963, стр. 5; исти, *Двије ријечи о наслову Његошеве пјесме „Ноћ скупља вијека“*, Библиографски вјесник, Цетиње 1, 1972, стр. 219—224; прештампани су ови чланци у књизи: Ј. Миловић, *Стазе ка Његошу*, нав. изд., стр. 341—345 и 189—193.

мора. Плетеница од дима и плетеница од параходни колах, прекo мора, прва црна и жалостна, а последња сребрна (весела, кипећа)".[45]

(Не смемо а да не споменемо: Виктор Иго слика Цариград како се, у ноћи, огледа у површини мора, па пореди бакарне куполе сераја са акцигама гиганата:

Et sur le vieux sérail, que ses hauts murs décèlent,
Cent coupole d'étain, qui dans l'ombre étincellent
Comme des casques de géants.

Јер, из управо те песме Игоових *Оријенталки* Његош је у своју бележницу исписао два стиха.)[46]

Низ владичиних забележака које за овом првом, о звоницима, — гигантима, непосредно следе пружају податке о историји и уметнинама Венеције, уз личне опаске и нова упоређења, а као извештај о разгледању града.[47]

Задржаћу се, кратко, и на овој аутобиографској скупини бележака. Из ње, можда, пада неко светло и на обе већ споменуте скупине забележака начињених по Валановој енциклопедији.

За горе цитираним описом града, виђеног с брода, следе забелешке: владичином хотелском смештају уз Canal Orande („Локанда у којој смо били..."); о венецијанском сликару за кога се Његош могао посебно занимати због његовог далматинског порекла („Живописац Скјавони..."); о млетачким дуждевима; па забелешке кроз које пратимо Његоша у шетњу Венецијом и разгледању градских знаменитости: од уласка у Palazzo Ducale — свакако са главне Porta della Carta — и разгледања археолошке збирке („Мој улазак у палату и примјечанија на статуе и обарзе од мрамора..."); преко Ponte dei sospiri („... подобан превозу чрез Ахерон") до у старе подземне затворе (pozzi); па на звоник Св. Марка (одакле се град види „као гомила црних клијетаках, избачених буром у морске лужине..."); у галерију Манфрин („Жалосни палац Манфринов..."), где владика посебно запажа и слику са призором библијског потопа, па бележи: „Картина *Бјежање од потопа у ковчег Нојев:* бјежи све ухиљено и устрашено од воде *пар* и *пар;* копија с дјела Рафаелова". На шта се опет надовезује лично Његошево доживљавање града: „Куће венец[ијанске] не имају домаћих (газдах), него су из њих утекли, а остале куће пусте, те се руше и падају. Гондуле као траурни

[45] *Биљ.*, стр. 187 (транскрипт).

[46] V. Hugo, *Les Orientales* (песма) III, *Les Tête du Sérail,* (одељак) I, строфа 4. — *Биљ.*, стр. 155, стихови из исте треће песме, али из 5. строфе V одељка *(»Frères, plaigner Mahmoud«!* итд.)

[47] На важност и аутобиографску природу ових забележака указала је Јелена Шаулић, *Записная книжка Негоша; Славянские литературы,* Сборник статьей; Ленинград, 1959, стр. 167.

гробови. Смијешна вкуса! Млетке су као да их је волкан својим диханијем запахнуо".

Има затим још неколико тих забележака о Венецији — а из времена посете у марту 1844. Записује Његош и легенду о источњачком утемељивачу града, речима: „Колонија азијатска, коју је довео Тројанац Антенор, населила је и оградила Венецију si dice)."[48]

Овај затворени низ забележака сасвим је недвосмислено настао из непосредних владичиних запажања приликом обиласка Венеције, у пролеће 1844. А на крају тог низа забележака Његош даје, однекуда преузете а на италијанском, и текстове неколиких записа са зидова државног затвора („Nell'antiche prigioni degl' inquisitori di stato delle pozzi. . .")[49]

За наша разматрања о хронологији забележака могло би бити важно следеће: у томе низу забележака из марта 1844. споменут је Рафаел. А споменут је и Schiavone — заправо Andrea Meldolla или Medola, рођен у Задру или Шибенику — који је у Венецији радио као ученик Тицијанов. Другим речима, међу забелешкама из друге скупине *(Miahel-Ange, Titiano, Rafael, Colisée* и *Pompejev teatar),* од којих су она о Тицијану и Помпејевом позоришту начињене према XXV тому Валана, објављеном 1845. имамо две, оне о Тицијану и Рафаелу, које као да су настале као накнадна тумачења уз аутобиографски интониране забелешке из 1844. Овакав утисак појачавају и оне четири забелешке које им претходе *(Свети Марко, Манастир свете Марије, Свети Петар, Црква светог Амброзија).* Како је речено, и те су забелешке из неког француског извора, а можда су такође сачињене према Валановој енциклопедији.

Начелно гледано, владичина забелешка: „Манастир Свет[е] Марије од Фраро, данашња Млет[ачка] архива, која броји до 300 салах у којима има комадах папира 10,562.115, без многобројнијех свезака (cahiers)" — могла је, сасвим као и она о Светом Марку, настати освежавањем сећања на боравак у Венецији, при листању кроз бележницу. Поготово ако узмемо на ум да се у цркви S. Maria dei Frari налазила и једна од најпознатијих Тицијанових олтарних композиција — његова *Assunta.*

Међутим, овде треба да застанемо. Не смемо се изложити приговору да смо с пута одлутали и свој предмет запоставили. Многе забелешке у којима је непосредно реч о Оријенту наћи ћемо у првој од две споменуте скупине записа које је Његош сачинио служећи се Валаном.

---

[48] *Биљежница,* стр. 187—189 (транскрипт).
[49] *Биљежница,* стр. 189.

*

Прва, а већа скупина забележака владике Рада заснованих на чланцима из Валанове *Нове енциклопедије* показује, како смо напоменули, у тематици другачије црте, а тако да нам не дозвољава неку брзу претпоставку о поводу или поводима њеног настанка. Па опет, имамо и те како разлога да о таквом поводу или поводима размишљамо.

Наиме, у овој су великој скупини забелешке из разних свезака Валанове *Нове енциклопедије*, па и три забелешке из њеног последњег, двадесет и петог свеска — објављеног 1845. То су забелешке *Наша је земља од сунца...*, *Зенон* и *Тамерлан*.[50] Треба сада напоменути да су све претходне свеске Валана, дакле I—XXIV, објављене у раздобљу од 1842. до 1844. А ово дозвољава и претпоставку да је Његош, ако је свеске набављао претплатом и поступно, могао користити сасвим претежан део те енциклопедије већ након свог првог боравка у Венецији (март 1844). Што би значило да их је могао користити у годинама када се лектиром припремао за писање свог филозофско-религиозног спева.

III

Питање које нам се наново намеће јесте: може ли се између Његошевог усредсређеног листања по томовима поменуте енциклопедије, из чега је произашла прва велика и затворена скупина његових отуда преузетих забележака, и Његошевог бављења тематиком *Луче микрокозма* утврдити некаква веза? То питање заоштрено је хронолошком чињеницом да је, по такође већ споменутом песниковом сведочанству, спев настао у неколиким недељама часнога и великог поста; дакле, уочи Ускрса, који је године 1845. пао на 27. април.

На први површан поглед тематика прве обимне скупине Његошевих забележака насталих према чланцима из Валана као да не говори у прилог претпоставци да су ове забелешке, на било који начин, у вези са песниковим радом на његовом библијском и религиозно-филозофском спеву. Наиме, сасвим претежан број забележака у тој скупини преноси из *Нове енциклопедије* нека основна обавештења о личностима значајним у античкој историји, књижевности или филозофији (као што су Ликург и Солон, Крез, Дионисије Сиракушки, Филип Македонски, Теодор са Хија; па Хомер, Пиндар, Сократ, Сенека); о ликовима из грчке митологије и античке религије (Инах, Огигес, Деукалион, богиња Исида) и о „чудима" античког света (Колос на острву Роду и светионик на Фару). Поред ових, тематски мање или више ко-

[50] *Биљежница*, стр. 173, 184 и 186. — Према Wahlen, N.D., XXV (1845), p. 230 (*Terre*), 751 (*Zenon*) и 167 (*Tamerlan*).

херентних бележака, а са њима измешане, јављају се још и неколике забелешке које се тичу Старог Оријента (Фараони Кеопс, Аменофис, цар Давид, па Нинива и Персепољ), Кине (chi-hoang--ti, Paou-che, пожар Пекинга), Татара (Тамерлан), Абисиније (негус). Још је теже успоставити неку тематску везу између бележака *Llorente (don Huan Antonio), Roustam, Јулијан (граф), Мула.* А између свих већ споменутих јављају се још и неколике забелешке претежно општије садржине и већег обима: о удаљености земље од сунца; о ерама *(светочислењу);* о највећем дијаманту; о потопу; о жалости — кроти; о покајницама и мртвачкој трпези. Ипак, на досадањим странама овог рада показао сам да се споне између Његошевог дела и његових забележака могу разабрати, и то хипотетичким везивањем неколиких садржински диспаратних забележака за Његошеву лектиру и Његошево бављење Милтоном, Ламартином, Игоом. Покушавам да, уз потребан опрез, уочим могућности и других таквих повезивања и тумачења.

Зауставимо се на тематски највише изолованим забелешкама — таквим које као да стоје и ван круга са подацима о класичном, грчко-римском свету, а делом и ван онога где је реч о Старом Оријенту. Тако је, на пример, забелешка коју ја овде наводим под исправном одредницом *Llorente.* Издавачи *Његошеве биљежнице* читали су, истина, и транскрибовали су „Korente (?) (Don Juan Antonio), списатељ испански у половину VIIIга вијека".[51] Владика Раде је, међутим, погрешио само изоставивши, механички, римску десетку испред ознаке века; VIII. А написао је тачно име познатог шпанског историчара инквизиције као Llorente. Потврду за ово пружа пажљивије посматрање факсимила, као и текст из Валанове енциклопедије на основу кога је Његош сачинио своју кратку белешку.[52] Нема елемената за нагађања о непосреднијем поводу са кога се Његош обавештавао управо о том аутору. Могао му је бити веома занимљив као некадашњи високи функционер а затим и критични повесничар шпанске инквизиције. Ово тим пре што је Лорентеова *Historia critica de la inquisicion de Espana,* из 1815—1817, преведена на француски 1817—1818; а одмах затим, 1821—1822, и на немачки — како бележи и Валан.[53]

---

[51] *Биљежница,* стр. 176.

[52] *Биљежница,* стр. 90. — Види и мој рад *Тага, Цадрус, Коренте, Менте и Арион,* Филолошки преглед, 1966, I—IV, стр. 136.

[53] *N.D.,* XIII, стр. 539: »LLORENTE (don Juan-Antonio) écrivain espagnol qu'on a surnommé un peu emphatiquement le Suétone del'inquisition, naquit à Rincon del Soto (Aragon), le 30 mars 1756... De tous ses écrits nous ne citerons que deux ouvrages: *Mémoirs* pour servir à l' *Histoire de la Révolution d'Espagne,* Paris 1815—1819, 2. vol. (објављено под анагармом *Nellerto!*) ... et *l'Histoire critique de l'Inquisition d'Espagne...* traduite de l'esp. sur le manuscrit et sous les yeux de l'auteur, par Alexis Pellier, Paris 1817—1818, 4. vol.«

Само, можда су нам дозвољени — покушајмо и хипотетички — још и други начини премишљања над садржином ових и владара-државотворца; али управо у годинама од 1844. надаље и веома плодног песника-романтичара; аутора који је у своју бележницу исписивао стихове из Ламартина и Виктора Игоа, а меоваквих забележака владике Рада, црквеног великодостојника и ђу осталима и стихове из Игоове збирке песама *Les Orientales*. Јер у овој последњој нашла је истакнуто место и маварска Шпанија.

Знамо да је у врсти филолошких истраживања којих смо се овде подухватили тешко наћи поуздан или довољно проходан пут, ма и до само парцијалних одговора. Ипак ћемо одабраним правцем наставити. И наново ћемо поћи од оних Његошевих забележака из горње скупине које се тематски издвајају а стога у њој и стоје некако изоловане.

Узећемо сада на око нарочито две забелешке, а такве које се налазе сасвим наблизу у првој скупини забележака сачињених по Валану. Једна, у *Биљежници* она долази прва, говори о Рустену. А гласи:

> Roustam ou Rostam. (Он [је]) био син Залов (Zal) књаз сецистански (du Sedjistan). По њинима расказима он је дуго живио. Ово је и Херкул Персијански.[54]

Извор Његошеве забелешке је XXIII свеска Валанове *Нове енциклопедије* (из 1844), где чланак о овоме персијском националном јунаку почиње речима:

> Roustam ou Rostam, l'Hercule de la Perse, etait fils de Zal, prince du Sedjistan et descendait de Djemshid. On le fait vivre sous plusieurs règnes, sous le derniers rois pichdadiens et sous les Kaanides, et même pendant plusieurs siècles...[55]

Друга забелешка, такође тематски издвојена али за Шпанију и Мавре везана, је следећа:

> Јулијан (граф), губернатор од Цеуте, навео је Море на Испанију, зато што му је Родриг, последњи краљ визиготски, обезчастио шћер Кабу (Caba) или Флоринду (исто).[56]

Извор ове Његошеве забелешке нашао сам у истој XXII свесци Валанове енциклопедије, а на крају чланка *Roderic ou Rodrigue*. Тај француски текст гласи:

---

54 *Биљежница*, стр. 186.

55 Wathlen, *N.D., XXIII*, p. 545, s. *Roustam*.

56 *Биљежница*, стр. 186. — Између наведене две белешке, о Рустаму и грофу Јулијану, налази се само једна, исто кратка: „Мјесец је Пекинг горио, када га је Чингис-хан запалио".

> ... la bataille de Guadalète qui ouvrit lEspagne aux Mores ... les mêmes historiens prêtent encore à Roderic d'autres infamies ou lâchetés qui ne méritent pas de réfutation sérieuse; telle serait, par example, celle par laquelle on suppose qu'il aurait déchonoré la belle Caba ou Florinde, fille du compte Julien, gouverneur de Ceuta, et beau-frère de Witiza.[57]

Географски и хронолошки распон од персијске легенде до псеудоисторије из маварске Шпаније, који раздваја ове две Његошеве забелешке, наоко је непромостив. А ипак то није тако. У потрази за поводом што је Његоша навео да се позабави храбрим јунаком Рустамом и, барем у предању, подлим грофом Јулијаном, можемо се ослонити на унутарњу евиденцију што је пружа сама *Биљежница*. У овој се, како смо већ напоминьали, налазе и Његошеви исписи из Игоове збирке *Les Orientales*. У тој пак збирци, под бројем XXVII, стоји и песма *Nourmahal, la Rousse*. Додуше, у самом тексту песме не помиње се нити једно од имена из Његошевих управо наведених забележака. Но, Виктор Иго додао је управо тој песми, премда она није прерада неког оригинала са Оријента, једну веома обимну белешку. У ову је унео и преводе разних песама пореклом са Истока. Ти преводи потичу из пера стручног оријенталисте Ернеста Фуинеа (Fouinet). При чему сам Иго за текстове арапских песника, који су ту дати у француском преводу, у истој белешци каже да су „лепи другачије него Јов и Хомер, али подједнако лепи"; нешто ниже, опет, а за један други песнички текст — аутор му је Rabiah ben al Kouden, Иго налази да показује лирски беспоредак у мислима, па напомиње како је веома занимљиво открити „Пиндара под арапским шатором".

Не наводим ове опаске Виктора Игоа стога што би се, овако напречац, могло закључити да је Његош и своје две забелешке о Хомеру и Пиндару саставио подстакнут тим одломцима из обимне а поетолошки занимљиве белешке Виктора Игоа. (Премда и таква хипотеза не би била без сваког основа.) Него да бих поступно, али не без намерне журбе, дошао до другог, знатно каснијег места у истој Игоовој замашној белешци — у ствари, правој малој антологији из оријенталног песништва — где француски романтичар наводи цео један одломак из *Шахнаме*.

У питању је место на коме Фирдуси описује одлазак Рустама у лов. Иго уводи тај одломак речима: »Le commencement du poème de *Sohrab*, dans Ferdousi, ne nous semble pas moins remarquable«. Текст из Фирдусијеве песме о старим краљевима и легендарним јунацима Персије дат у овоме одломку чини се да је везао Његошеву пажњу. Он гласи:

---

[57] Wahlen, *N.D.*, XXIII, p. 411, s. *Roderic*.

J'ai appris d'un mobed que Rustam se leva dès le matin.

Son esprit était chagrin; il se prépara à la chasse; il seignit sa masse, et remplit son carquois de flèches.

Il sorti; il sauta sur Rackch, et fit partir ce cheval à forme d'éléphant.

Il tournait la tête vers la frontière du Tourân, comme un lion furieux qui a vu le chasseur.

Quand il fut arivé aux bornes du Tourân, il vit le désert plein d'ânes sauvages.

Le donneur de couronnes (Rustem) rougit comme la rose; il fit un mouvement et lança Rackch.

Avec les flèches, et la masse, et le filet, il jeta à terre des troupes de gibier.[58]

Једва да и треба напоменути како је овај одломак из поеме о персијском легендарном јунаку могао, па и морао, код владике Рада изазвати низ асоцијација на две области епског казивања, нарочито значајне за његов песнички развој: на нашу народну јуначку песму и на Хомерову *Илијаду*. Ово и због сцене Рустамовог оружања; и због поређења јунака с лавом; и због свеколике стилизације епског исказа.

За нашу претпоставку да је Његош заиста начинио своју забелешку о Рустаму наведен на то текстом из Фирдусија, који је нашао у коментаторском додатку поменутој Игоовој збирци, може се образлагати спољашњом евиденцијом. А заиста убедљиво.

Песма *Nourmahal la Rousse*, уз коју је Иго додао обимну коментаторску белешку са низом превода из арапских и персијских песника, је двадесет и седма у Игоовој збирци *Les Orientales*. (Песма је љубавна, а сведена у један основни исказ развијен у неколиким строфама. Цео тај опис разних звери којима заљубљени песник може бити изложен служи само као фолија закључку: сâм иненаоружан пред тим опасностима које га вребају из дивље шуме, он ће се осећати безбедније него пред лепом Нурмахал, девојком нежног гласа и благог погледа.) У своју је бележницу владика Раде исписао стихове из двадесет и девете и из тридесет и четврте песме Игоове збирке. Наравно, то не мора да се схвати као неспоран аргуменат за нашу претпоставку. Међутим, стварно уверљив аргуменат добијамо ако задржимо поглед на тридесетој песми, чији је наслов *Romance mauresque;* а затим још и нарочито на песми шеснаестој *La bataille perdu,*

58 V. Hugo, *Oeuvres poétiques I*, ed. Pière Albouy, Gallimard, »Bibliothèque de la Pléiade«, 171, Paris, 1964, p. 693—706 (цела песникова белешка); p. 705 (цитирани одломак из Фирдусија на који су додата тумачења за *mobed* »prêtre des mages« и за Rackch »son cheval«).

и на коментару који је овој додао сâм Иго. Премда ни из ове последње Игоове песме Његош није исписао стихове на оне раније странице своје књижице забележака.

Опоменимо се почетка нашег одсека. Навели смо две забелешке владике Рада, *Roustam и Јулиан (граф), губернатор од Цеуте*. А показали да је прва начињена према одговарајућем чланку *Roustam* из Валанове енциклопедије, док друга преноси место исписано и преведено из чланка *Roderic ou Rodrigue*. То место доноси обавештење према коме је Родерик, последњи визиготски краљ, изгубио престо по личној кривици. Наводно је обешчастио кћер грофа Јулијана, Кабу или Флоринду, па је овај потражио савезнике ради освете и подстакао маварско освајање Иберског Полуострва; то јесте, „навео је Море на Испанију", како Његош преноси француски Валанов текст у својој забелешци.

Песма из Игоових *Les Orientales*, под бројем тридесет а насловљена *Romance mauresque*, започиње строфама:

Don Rodrigue est à la chasse.
Sans épée et sans cuirasse,
Un jour d'été, vers midi,
Sous la feuillée et sur l'herbe
Il s'assied, l'homme superbe,
Don Rodrigue le hardi.
La haine en feu le dévore...[59]

Из потоњих стихова песме види се да је у питању »Don Rodrngue de Lara«. Тема је из шпанско-маварског круга; говори о једном чину окрутне одмазде. Над том песмом, тридесетом из *Оријенталки*, стоји, као мото, одломак из шпанског *Romancero geneal*. Сам Виктор Иго додао је уз наслов *Romance mauresque* коментаторску белешку. Ова се, од првог издања збирке надаље, увек штампа уз песму. Белешка гласи:

> Il y a deux romances, l'une arabe, l'autre espagnole, sur la vengeance que le bâtard Mudarra tira de son oncle Rodrigue de Lara, assassin de ses frères. La romance espagnole a été publiée en français dans la traduction que nous avons déjà citée (p. 344). Elle est belle, mais l'auteur de ce livre a souvenir d'avoir lu quelque part la romance mauresque, traduite en espagnol, et il lui semble qu'elle est plus belle encore. C'est j cette dernière version, plutôt qu'au poème espagnol, que se rapporte la sienne, si elle se rapporte à l'une des deux. La romance castilane est un peu sèche, on u sent que c'est un maure qui a le beau rôle.

[59] V. Hugo, *Oeuvres poétiques, I*, нав. изд., стр. 657.

Il serait bien temps que l'on songeât à republier, en texte et traduit sur les rares exemplaires qui en restent, le *Romancero general,* mauresque et espagnol; trésors enfouis et tout près d'être perdus. L'auteur le répète ici, ce sont deux Iliades, l'une gothiüue, l'autre arabe.[60]

Ова коментаторска забелешка Виктора Игоа опет је садржином таква да је могла скренути мисао и поглед владике Рада у правцу Оријента и оријенталног песништва и навести га на асоцијативно повезивање арапског, односно маварско-шпанског круга песничких тема у којима се огледа сукоб Истока и Запада са подударном тематиком Хомерове *Илијаде.* А и са српском народном епиком и Косовом.

Помен имена Дон Родрига и чињеница да је реч о лику из круга романси о сукобима Шпанаца и Мавара, Хришћана и Муслимана, могу се схватити као повод и подстицај Његошевом самоучком трагању за ближим подацима о последњем визиготском краљу Родерику. Може се разумети и посебно бављење нашег песника управо над податком о Јулијану и Каби-Флоринди, приликом читања чланка *Roderic* у Валановој *Новој енциклопедији.* Његош је био и одвише добро упознат с темом о неслогама и личним завадама народних главара које отварају пут оријенталним завојевачима — ито из актуалне и из старије историје наших народа, односно из Косовског циклуса српских јуначких песама, и из Хомерове *Илијаде.*

Имамо једно додатно а, рекао бих, коначно сведочанство из којега се може закључити да је владика Раде своје две забелешке, ону о персијском јунаку Рустаму, као и ону о томе како је визиготски краљ Родерик изгубио власт и државу под налетом Мавара, начинио подстакнут на то управо својим пажљивим прочитавањем Игоових *Оријенталки.*

У овој збирци француског песника-романтичара налази се још и песма *Изгубљена битка (La bataile perdue,* под бројем шеснаест). Песма је уобличена као говор неког пораженог војсковође, и то, неусмњиво, турског. Почиње стиховима:

»Allah! qui me rendra ma formidable armée,
Emirs, cavalerie au carnage animée,
Et ma tente, et mon camp, éblouissant à voir...«

Од четрнаест строфа тринаест настављају излагање у истоме смислу и тону. Завршна, четрнаеста строфа пак одређује

---

60 Свеједно што је обавештење Виктора Игоа о томе да је негде читао „маварску романсу" неадекватно. Како модерни коментатор напомиње, таква маварска романса и није постојала. Види у белешкама Пјера Албуја, у цитираном издању: V. Hugo, *Oeuvres poétiques,* I, p. 1327.

сцену збивања као поприште неке изгубљене битке и помиње име пораженога турског војсковође:

Ainsi parlait Reschid, le soir de sa défaite.
Nous eûmes milles Grecs tués à cette fête.
Mais le vizir fuyait, seul, ces champs meurtriers.
Rêveur, il essuyait son rouge cimeterre...[61]

Модерни тумачи ове песме из *Оријенталки* Виктора Игоа колебају се неодлучни да ли да име Решид схвате као произвољно одабрано (јер често) турско име; или да у пораженом војсковођи препознају одређену историјску личност; Решид-Пашу, једног од турских генерала који је, у време ослободилачких борби Грка против турске власти, претрпео поразе и код Мисолонгија и под Атином.

Ово све као да нашу аргументацију и не води до Његошеве забелешке о профу Јулијану и краљу Родригу-Родерику. Ипак, није тако.

Над песмом о пораженом турском војсковођи Решиду стоје, као мото, стихови из песме Емила Дешана *Родриго за време битке (Rodrigue pendant la bataille)*. А уз овај мото долази, у свим издањима *Оријенталки* почев од првога, још и обимна коментаторска забелешка Виктора Игоа. Та забелешка је важна за нас, као штиво које је могло привући Његошеву пажњу и својом књижевном садржином. Стога је морамо навести у потпуности:

I. Cette pièce est une inspiration de l'admirable romance *Rodrigo en el campo de batalla,* que nous reproduisons ici, traduite littéralement comme elle a paru en 1821 dans un extrait du *Romancero general* publié pour la première fois en français par *Abel Hugo,* frère de l'auteur de ce livre.

RODRIGUE SUR LE CHAMP DE BATAILLE

C'était le huitième jour de la bataille; l'armée de Rodrngue découragée fuyait devant les ennemis vainqueurs
Rodrigue quitte son camp, sort de sa tente royale, seul, sans personne qui l'accompagne.
Son cheval fatigué pouvait à peine marcher. Il s' avance au hasard, sans suivre aucune route.
Presque évanoui de fatigue, dévoré par la faim et par la soif, le malheureux roi allait, si couvert de sang, qu'il en paraissait rouge comme un charbon ardent.
Ses armes sont faussées par les pierres qui les ont frappées; le tranchant de son épée est dentelé comme une

[61] V. Hugo, *Oeuvres poétiques*, I, нав. изд., стр. 633 і 636.

scie; son casque déformé s'enfonce sur sa tète enflée par la douleur.

Il monte sur la plus haute colline, et de là il voit son armée détruite et débandée, ses étendards jetés sur la poussière; aucun chef ne se montre au loin; la terre est couverte du sang .ui coule par ruisseaux. Il pleure et dit:

»Hier j'étais roi de toute l'Espagne, aujourd'hui je ne le suis pas d'une seule ville. Hier j'avais de villes et des châteaux, je n'en ai aucuns aujourd'hui. Hier j' avais des courtisans et des serviteurs, ajourd' hui je suis seul, je ne possède même pas une tour à créneaux! Malheureuse l'heure, malheureux le jour où je suis né, et où j'héritai de ce grand empire que je devais perdre en un jour!«

On voit du reste que les emprunts de l'auteur de ce recueil, et s'est un tort sans doute, se bornent à quelques détails reproduits dans cette strophe:

Hier j'avais des châteaux, j'avais de belles villes
Des grecques par milliers à vendre aux juifs serviles;
J'avais de grands harems et de grands arsenaux.
Aujourd'hui, dépouillé, vaincu, proscrit, funeste,
Je fuis... De mon empire, hélas! rien ne me reste.
Allah! je n'ai plus même une tour à créneaux!

M. Èmile Deschamps, qui nous a fourni l'epigraphe de cette pièce, a dit dans sa belle traduction de cette belle romance:

Hier, j'avais douze armées,
Vingt forteresses fermées,
Trente ports, trente arsenaux...
Aujourd'hui, pas une obole,
Pas une lance espagnole,
Pas une tour à créneaux!

La rencontre était inévitable. Au reste, M. Èmile Deschamps est seule en droit de dire qu'il s'est *inspiré* de l'original espagnol, parce qu'en effet, indépendamment de la fidélité à tous les détails importants, il y a dans son oeuvre inspiration et création. Il s'est emparé de la romance gothe, l'a remaniée, l'a refondue, et l'a jetée dans notre vers français, plus riche, plus variée dans ses formes, plus large, et en quelque sorte reciselée. Son *Rodrigue pendant la bataille* n'est pas la moindre parure de son beau recueil.[62]

62 V. Hugo, *Oeuvres poétiques, I*, нав. изд., стр. 691—692.

Игоова коментаторска забелешка у сваком своме делу сведочи о разлозима са којих се владика Раде, и то с највећом пажњом, обавештавао о Родригу и његовом поразу. Његош је, читајући шеснаесту песму *Оријенталки* нашао у њеном коментару, из пера самог Игоа, и део Дешанове песме *Родриго за време битке,* као и њен наводни предложак: шпанско-маварску романсу *Родриго на бојноме пољу;* и уочио је да оне обе опевају једно давно а у сукобима Европе с Исламом још сасвим рано „Косово"; — један бој у коме се још године 711/12. освајачки продор Арапа у Европу реализовао под околностима сличним онима из српске историје и познатим из српске легенде о косовској катастрофи.

Стварно, битка о којој певају Иго, Дешан и *Romancero general,* изгубљена је на рекама Гвадалете и Саладо, код места Xeres de la Frontiera у Шпанији. Завојевачи су били Арапи (Маври), њихов победнички војсковођа Тарик (по коме је назван Гибрлтар). Међу предањима испреданим око изгубљене битке највише вере поклањало се ономе према коме је Тарик прешао у Шпанију на подстицај грофа Јулијана, управника мароканског лучког града Сеуте (Ceuta — раније Ad septem Lahes, од чега је арапски Sebtah). Око лика последњег владара Западних Гота у Шпанији, Родерика — снабдевеног избледелим атрибутима једног од наследника раздробљене западноримске управе — легенда је такође исплела многе а неретко и мало уверљиве приче. Да је узурпацијом дошао до престола и био у сукобу са синовима свргнутог владара (или са властитим синовима), и да је крив за друге сличне поступке — што све сећа на мотиве о неслози српских владара познате из наших јуначких песама косовског циклуса. Приписује му се и то да је битку изгубио захваљујући једном издајици (Jerez della Frontiera) и утопио се у једној од две реке што протичу близу оног бојишта.

Легендарна повест о Родерику и битки коју је изгубио, о његовом и хиспанском Косову, нашла је, уосталом, своје место у делима већег броја западноевропских романтичара. Валтер Скот саставио је године 1811. поему под насловом *Vision of Don Roderick* — с описом како краљ Западних Гота, у некаквом свом видовњачком доживљају, сагледава пораз који му предстоји у боју са Арапима/Маврима; па и потоње маварско запоседање Шпаније и свеколику каснију историју ове земље, све до тренутка Бонапартиног присвајања шпанске круне и помоћи што је Шпанцима пружају Британци. Три године потом, године 1814, Роберт Саути — његово су песништво ценили Скот и Бајрон — објавио је поему *Roderick, the Last of the Goths.* У ову је уткана повест о обешчашћеној Флоринди и освети грофа Јулијана, што је, већ у години 1812, била тема и трагедије *Count Julian* Волтера Севица Ландора. (Старију обраду овог предмета дао је још године 1633. драматичар Вилијам Роули, под насловом *All's Lost by Lust).* У Његошево време краљ Родерик јавља се као

јунак и у трагедији немачког писца Емануела Гајбела, године 1844.[63] Укратко, Његош, наш песник романтичар, ослоњен на предање јуначке народне епике а сам владар Црне Горе угрожене од Турака, осетио је живо привлачност ове теме и овога лика — у то не можемо сумњати.

Долазимо на овај начин, рекао бих, до два за читање Његошеве *Биљежнице* важна закључка. Прво, да је владика Раде своје забелешке *Roustam* и *Јулијан (граф)* — а обе се тичу Оријента — сачинио подстакнут читањем збирке *Les Orientales* Виктора Игоа. И друго, да управо над владичиним забелешкама, ограниченим на основни податак, на чињеничко и елементарно обавештење о личности, догађају, појави, морамо с изоштреним слухом трагати за поводима, за мотивима настанка, уверени да ови могу бити релевантни, у већој или мањој мери, за разумевање Његошевог песничког рада.

*

У овом покушају да осветлим импликације какве могу имати на херменеутичком плану забелешке владике Рада о нехришћанској старини и Оријенту определио сам се за метод сондаже. Подробно сам испитао две скупине наоко диспаратних забележака и дошао до претпоставки о њиховој корелацији и пореклу из заједничког извора. Остаје, дакако, отворена широка маргина која нас одваја од коначних повезивања свих или већине забележака из истога низа са једним литерарним текстом из Његошеве лектире. С једне стране, није ни вероватно да такву систематичност смемо тражити и препознати у Његошевим забелешкама. На другој пак страни, ако је ово чак и случај у некој скупини забележака, њихова природа не дозвољава нам да то и до краја поуздано утврдимо. Како је речено, владичине забелешке су опште, чак и елементарне садржине, а махом се односе на познате предмете или личности. Разумљиво је то с обзиром на самоучко образовање владике Рада. Отуда имамо опревданог разлога за претпоставке и спекулације какве смо овде изнели, али и за опрез и резерве.

Узмимо за управо речено један пример. Везује се за низ у коме стоје забелешке *Roustam* и *Јулијан/Родриг*. После ове друге, а у потпуно истоветној графији, долази и владичина забелешка: „Тамрлан је себе називао: séheb keran, maître du monde". Забелешка је начињена према обавештењу садржаном у завршном, двадесет и петом тому Валанове енциклопедије, оном обја-

[63] У Немачкој је трагедију са истим главним јунаком још 1875. објавио и Ф. Далин.

вљеном године 1845. Како смо већ назначили, ту налазимо чланак *Тамерлан*, а унутар његовог текста, негде по средини, читамо и речи: »Proclame *saheb kéran* ou maître du monde, Timour s'atribua le pouvoir souverain...«[64]

У првоме одељку овог рада осврнуо сам се већ на Његошеву забелешку о Тамерлану. Вамо сам показао да би се она могла уврстити међу забелешке које је владика начинио подстакнут читањем једног одломка из *Изгубљеног раја*. Но, сасвим као што смо у оном првом одељку били обавезни да се ооврнемо на такву могућност, овде нам је обавеза да успутно укажемо на другу, по којој би забелешка о Тамерлану, јер се у *Биљежници* јавља непосредно за забелешком о грофу Јулијану, могла да има непосредан повод за свој настанак у Његошевом пажљивом пречитавању *Оријенталки*.

У свим песничким збиркама и песмама које је Виктор Иго објавио и написао пре свога изгнанства (тј. од 1802. до 1851) — а њих је једино и могао читати Његош — име Тамерлан јавља се тек једаред, и то само у *Оријенталкама*. У седмом одељку пете песме, насловљене *Navarin* а у строфи где се спомињу Аустрија и Ибрахим-паша, читамо карактеризацију овог последљег сажету у речи поредбе „се Tamerlan vulgaire". Да се Његош сасвим пажљиво бавио овом песмом, за то имамо поуздано сведочанство. Исписао је из ње два стиха у своју бележницу:

La Grèce est libre, et dans la tombe
Byron applaudit Navarin.[65]

Поређење Ибрахим-паше, команданта турске флоте, са Тамерланом, а у песми о бoју код Наварина (20. октобар 1827), могло је свакако привући Његошеву посебну пажњу. Ово тим пре што у његовој бележници налазимо исписе и из других Игоових песама које се налазе у *Оријенталкама* а говоре о борби оновремене Грчке за ослобођење од Турака. Уосталом, да је Његош одраније знао за војне подвиге Ибрахим-паше и занимао се за њих, о томе сведоче и његова преписка и његово прозно дело.[66] За ову другу могућност тумачења, према којој би белешка о Тамерлану била условљена Његошевим читањем *Оријенталки* — а не читањем Милтоновог *Изгубљеног раја* — могу, дакле, да

---

64 *Биљежница*, стр. 112 (факсимила) и 188 (транскрипта). — Wahlen, *N.D.*, XXV, p. 167.

65 *Биљежница*, стр. 156.

66 У писму које је Његош послао са Цетиња 4. фебруара 1832. Хусеин-бегу Градашчевићу, стоји: „Биће ш чуо како се мисирски паша обратио против гара и како је његов син Ибрахим-паша узео један пашалук царев који се зове *Сан ђовани ди Акри*". Петар Петровић Његош, *Писма I* (1830—1937), у *Целокупна дјела П. П. Његоша*, књ. VIII, Просвета, Београд, 1951, Стр. 111, писмо бр. 102. — Види и помен битке код Наварина у *Житију Мрђена Несретниковића*, у: *Целокупна дела Петра II Петровића Његоша*, III изд. Књ. Іс. Просвета — Обод. Београд, 1974, Стр. 216.

се наведу добри разлози.[67] Но спомињем је највише као речито сведочанство о осетљивим проблемима интерпретације забележака о нехришћанској старини и Оријенту.

Ипак, нема потребе да се са израженом скепсом гледа на могућност коју управо такве Његошеве забелешке отварају у херменеутичкој равни. Поменућу један инструктиван пример. Из забележака о Александру Великом пада сасвим поуздано светло на смисао и садржину раније разнолико тумачених стихова из *Горског вијенца:*

> Наша земља, мати милионах,
> сина једног не мож' вјенчат срећом:
> самовлацем кад постане њеним,
> тад наздрави чашом Херкуловом.[68]

Осветљава те стихове Његошева забелешка: „Црче од пића послије 41е чаше, а најпослије од Херкулове, која је примала шест ботиљах. Испивши ово Александар добије прозницу и умре".[69] Слично као и у већ споменутом анаграмском именовању Сатаниних војсковођа у *Лучи микрокозма,* са Ноелопан/Наполеон, Ґазец/Цезар и Аскела/Алекса(ндар), и у наведеним стиховима из Посвете *Горског вијенца* владар-освајач Александар Македонски узет је као негативан пример — за општу испразност човекових амбиција и таштост величине, али уједно и за ниске и погубне страсти које и највећим људима долазе главе. К томе сведочанство Његошеве забелешке, која је начињена према неком италијанском тексту о Александровом животу, показује да у „чаши Херкуловој" не треба видети метафору и тражити некакво шире а пренесено значење. У питању је сасвим конкретан детаљ, заправо назив за пехар изузетне величине, о коме знамо из записа Александрових античких биографа и из описа античких антиквара.[70]

---

[67] Овде није сувишно додати да иза забележака *Јулијан (граф)* и *Тамрлан* следи непосредно забелешка 9 „Мула (muley), тур(ски) значи maitre, шериф (noble) се само назива ко произлази од Фатиме (шћере пор[окове], јединице пророкове, тј. произлази од пророка, бива)". — Извор овој Његошевој забелешци нашао сам такође у Валановој енциклопедији, а у тому II, на страни 202—203, и то у чланку *Chérifs.* Ту, између осталог, читамо: »D'après la signification du mot *chérif,* ce titre aurait dû s'appliquer à toutes les familles de princes musulmans qui descendaient de Mahomet par sa fille Fatime... Néanmoins on a désigné par là d'une manière spéciales les princes qui gouvernent la Mecque depuis la décadence des califes de Bagdat, et les souverains de Maroc à partir du XVIe siècle de notre ère... Quant au empereurs de Fez et de Maroc, ce sont les mêmes qui prennent le titre de *maula* ou de maître mot qui est prononcé *mouley*«.

[68] *Горски вијенац,* Посвета, ст. 97—100.

[69] *Биљежница,* стр. 190.

[70] Види мој чланак *Легендарна етногенеза Словена и Његошев суд о Александру Македонском;* Академија Наука и умјетности Босне и Херцеговине, *Годишњак,* књ. V — Центар за балканолошка испитивања, књ. 3, Сарајево, 1967, стр. 227—230.

Овај последњи пример не само да убедљиво показује да треба сасвим пажљиво испитивати импликације које Његошеве забелешке могу имати појединачно у херменеутичкој равни. Јер „чаша Херкулова" један је сведок више о Његошевом јаком и сталном занимању за топос и тему о испразности славе и пролазности земаљске моћи и величине. Ово и овакво занимање биће да је, како смо показали, условило и део његових забележака о моћним царствима и великим градовима, о големим грађевинама и другим „чудима" старога света. Уједно се оно у Његошевим забелешкама манифестује и у својој зависности од песниковог историозофског поимања националне историје и косовске судбине. У шта нас је уверила интерпретација забелешке о грофу Јулијану и последњем визиготском краљу Родеригу. Сукоб Истока и Запада, мухамеданства и хришћанства, стоје ту у овирима легенде о неспутаној страствености краља, о неслози и издаји велможа, чиме је објашњен пораз на оном хиспанском „косову" и продор Мавара у Европу.

Miron Flašar

NIHCTCHRISTLICHES ALTERTUM IN DEN AUFZEICHNUNGEN NJEGOŠS
Hermeneutische Implikationen

Zusammenfassung

Das erst im Jahre 1956 veröffentlichte Notizbuch des Dichters und montenegrinischen Fürstbischofs Petar II Petrović Njegoš (1813—1851) enthält viele Aufzeichnunungen über das griechisch-römische Altertum und den alten Orient. Das Notizbuch hatte Njegoš wohl auf seiner Reise nach Venedig, im Jahre, 1844, erworben, da die ältesten datierten Aufzeichnungen aus diesem Jahre stammen, in den Jahren 1845, 1847 und 1851 hat der Dichter seine beutendsten Werke verfasst und veröffentlicht. Somit ist die Frage am Platze, od die Aufzeichnungen die in seinem Notizbuche vorkommen auch als Hinweise auf seine Lektüre und seine laufenden literarischen Projekte zu verwerten seinen. Offenbar ist das vorauszusetzen bei Gruppen von Aufzeichnungen welche im gedanklichen, motivischen und bildlichen Ausdruck den religiös--philosophischen Epos Njegošs *Der Strahl des Mikrokozmos* nahestehen. Ganz wie auch im Falle der vielen, wörtlich aus den Originalen heraus-geschriebenen Versen von Lamartine und Victor Hugo. Schon vor der Veröffentlichung des Notizbuches wurden ja vergleiche zwischen den Versen Njegošs und denen der französichen Romantiker angestellt. Doch es wurde bislang kein Versuch unternommen auch die Aufzeichnungen über das nichtchristliche Altertum und den Arient auf eine systematische Weise hermeneutisch nutzbar zu machen. Nur auf einzelne Zusammenhänge wurde hingewiesen, wie bei dem französischen Motto eines Gedichtes, das seine Entsprechung in einer Aufzeichnung des Dichters über die Göttin Isis findet.

Die Aufzeichnungen, welche hier betrachtet werden, kommen teils in Gruppen teils vereinzelt vor. Thematisch und chronologisch wiesen sie nur selten eine unmittelbar ersichtliche Kohärenz auf. Auch ibeten sie meistens nur elementare, sachlich-knappe Informationen über mythischen und historische Namen und Persönlichkeiten (Inchaus und Isis, Amenophis II und III,

Cheops und Ninus, Chi-hoang-ti und Krösus, Pindar und Solon, Sisygambis und Tamerlan u. a.) oder Städte, Bauten und »Wunder« der alten Welt und des Orients (Persepolis, Peking, Babylon und seine Mauern, Kolosseum, Insel Pharos und Koloss auf Rhodos u.a.). In der vorliegenden Arbeit wird daher versucht einen neuen Zugang zur Frage nach den möglichen hermeneutischen Implikationen solcher inhaltlich divergierender Notizen Njegošs zu erschliessen. Zur Sondierung werden einige scheinbar ganz unzusammenhängende und in mehr als einer Hinsicht disparate Aufzeichnungen untersucht.

Den Ausgangspunkt bieten dabei, einerseits, Njegošs ganz kurze Notiz wonach »der Kaiser Auyssiniens *Grand Negus* benannt wird«, »und anderseits, des Dichters umfangreiche und kontinuierliche Aufzeichnungen in welchen flinf Uberlieferungen von der Sintflut unterschieden werden, über ihren Inhalt berichtet wird und auf iihre respektive, alttestamentlich-hebräiche, ägyptisch-syrische, indisch-chinesische und altgriechisch-klassische Herkunft hingewiesen wird. Beide Aufzeichnungen bieten Informationen welche aus dem Nachschlagewerk *Nouveau Dictionnaire de la Conversation* publié par Auguste Wahlen (Tome I—XXV, Bruxelles 1842—1845) bezogen sind. Es hat Njegoš aber, in seinen Aufzeichnungen über die Sintflutsagen, eine besondere Beachtung dem griechischen Dythus von Deukalion und Pyrrha gewidmet. In die aus dem Aufsatz *Déluge* übernommenen Informationen Wahlens hat er weitere, aus den Auflsätzen *Deucalion* und *Ogygés* entlehnte eingefügt. Um den Grund dafür ersichtlich zu machen, geht der Verfasser der vorliegenden Arbeit von der Voraussetzung aus es habe Njegoš seine Aufzeichnungen über die Sintflutsagen beim Lesen des XI Gesanges von Miltons *Paradise Lost* in sein Notizbuch eingetragen, und zwar in den Jahren in die auch die Arbeit an seinem eigenen religiös-philosophischen Epos mit biblischer Thematik fällt. Der XI Gesang von *Paradise Lost* beginnt, nämlich, mit einem Vergleich zwischen Adam und Eva und Deukalion und Pyrrha (V. 8—14), geht in seiner Mitte zur Szene über wo Michael Adam die mächtigsten Städte und Reiche der zukünftigen Ökumene visionarisch erblicken lässt (V. 385—506), aber danach auch die Sintflut (V. 712 ff.), welche durch die Sündhaftigkeit und Überheblichkeit der Menschen hervorgerufen wird. Unter den Reichen und Städten des alten Ostens werden da nicht nur Peking und China, Agra und Lahor, Persien und Ekbatana erwähnt, sondern auch »das Kaisertum des Negus«, in Afrika (V. 397). Dies hat wohl Njegoš dazu gebracht seine Notizen über die Sintflutsagen und den »Grosen Negus« von Abyssinien zu verfassen, sowie mehrere andere, worin er über China, Peking, Lahore und Tamerlan spricht.

Auf dieselbe Weise werden auch zwei weitere, thematisch völlig disparate Notizen Njegošs untersucht. Sie stammen ebenso aus Wahlens *Nouveau Dictionnaire*. Es wird in der vorliegenden Arbeit nachgewiesen, dass sie beim Lesen von Hugos *Les Orientales* entstanden seien. Sie berichten über den »persischen Herkules Rustam« und über den »Grafen Julian, Gouverneur von Ceuta«. Zu lesen sind sie als Zeugnisse über Njegošs reges Interesse am (persischen) Heldenlied und an Balladen über Rodrigo, den letzten Gotenkönig zu lesen. Wie bekannt, verliert Rodrig durch Verrat sein christliches Reich in Spanien an die unter Tarik einfallenden Mauren. Es handelt sich somit um einen literarischen Stoff der von Njegoš als Präfiguration und Parallele zur Kosovo — Legende des serbischen Heldenliedes gelsen und aufgefast werden konnte. So fiel dieser Stoff auch in den istoriosophischen Rahmen der Vorstellung es dauere von Alters her ein unaustragbarer Kampf zwischen Ost und West, Troianern und Griechen, Orientalen und Europäern, Mohammedanern und Christen. Hugo selbst hat auf diese, Njegoš sonst gut bekannten Zusammenhänge hingewiese indem er, irtümlich, von zwei Versionen der Balladen über Rodrigo sprach und diese al eine »gotische« und eine »arabische« Ilias bezeichnete.